

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Doktora Öğrencisi

Yeliz İLİKLİ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9857-7603>

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana
Bilim Dalı, TC Bilim Dalı,
yelizilikli@gmail.com

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 30/11/2025 24/12/2025

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1833230>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türkistan Politikası: Türk Kimliğinin İzinde Stratejik Yaklaşımlar

Ottoman and Republican Era Turkestan Policy: Strategic Approaches in the Pursuit of Turkish Identity

ATIF: İLİKLİ, Yeliz, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türkistan Politikası: Türk Kimliğinin İzinde Stratejik Yaklaşımlar", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 11/4 (Aralık 2025), s. (771-802).

CITE: İLİKLİ, Yeliz, "Ottoman and Republican Era Turkestan Policy: Strategic Approaches in the Pursuit of Turkish Identity", *Journal of History and Future*, 11/4 (December 2025), pp. (771-802).

Öz

Bu çalışma, Türkistan'ın Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki jeopolitik ve stratejik önemini ele almakta ve aynı zamanda Atayurt olarak kabul edilmesinin temel unsurlarını incelemektedir. Türkistan ve Orta Asya kavramlarının farkları üzerinden ideolojik politikalar analiz edilmiştir. Osmanlı'nın Türkistan politikasını anlamak için Türk kimliği ile Türkistan Türkleri ve Anadolu Türkleri arasındaki organik, politik ve kültürel bağlar değerlendirilmiştir. Türkçülük fikrinin ortaya çıkışı, destekçileri ve Türkistan politikasındaki etkisi, Millî Mücadele öncesinde Osmanlı'yı kurtarma çabalarındaki rolüyle birlikte incelenmiştir.

Türkçülük fikrinin ortaya çıkışı, bu fikri destekleyen çevreler ve Türkistan politikasındaki etkisi, Millî Mücadele öncesinde Osmanlı'yı kurtarma çabalarıyla birlikte ele alınmıştır. Bu bağlamda Türkistan'ın Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde yalnızca tarihî ve kültürel bir bağ değil, aynı zamanda stratejik bir hedef olduğu hipotezi ortaya konmuştur.

Türkistan'ın Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde tarihî, kültürel bir bağ olmanın ötesinde stratejik bir hedef olduğu hipotezi ortaya konmuştur. Osmanlı'da İslam birliği vizyonuyla bağdaştırılan Türkistan'ın, Cumhuriyet döneminde kültürel, bilimsel ve ekonomik bağlar üzerinden ön plana çıktığı çıkarımı yapılmıştır. Atatürk'ün Türkistan politikasının Turanist fikirlerden ziyade somut bağlara dayalı olduğu yorumu yapılmış, Türkistan'ın Türk kimliği inşasındaki rolü detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Turan, Mustafa Kemal, Milliyetçilik

Abstract

This study examines the geopolitical and strategic significance of Turkestan in the Ottoman and Republican periods, highlighting the fundamental elements that contributed to its recognition as the "Atayurt" (ancestral homeland). The ideological policies shaped around the distinctions between Turkestan and Central Asia are analyzed. To understand Ottoman Turkestan policies, the focus is placed on Turkish identity and the evaluation of organic, political, and cultural connections between the Turks of Turkestan and the Turks of Anatolia.

The emergence of Turkism, its proponents, and its impact on Turkestan policies are assessed in relation to efforts to preserve the Ottoman Empire before the National Struggle. The hypothesis suggests that Turkestan was regarded as more than a historical and cultural connection, serving as a strategic target during both the Ottoman and Republican periods. It is concluded that Turkestan was associated with the Ottoman vision of Islamic unity, while the Republican era prioritized cultural, scientific, and economic ties. Furthermore, the interpretation is presented that Atatürk's Turkestan policy emphasized concrete ties rather than Turanist ideals, distancing itself from utopian approaches.

Keywords: Turkistan, Turan, Mustafa Kemal, Nationalism.

GİRİŞ

Türklerin anayurdu; doğuda Tula ve Tüngelik'in yukarı boylarından, kuzeyde Baykal ve Kem ırmağından Tannu (Ola) dağlarına; batıda Altay Dağlarından, güneyde Gobi çölüne kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır.¹ Günümüzde Orta Asya olarak bilinen bölge, tarih boyunca 'Türkistan' adıyla, Türklerin yurdu olarak anılmıştır.

Türk soyunun en eski temsilcilerinden olan Hunlar, bu kadim topraklarda yurt tutmuş; onları takip eden Göktürkler ve Uygurlar ise asırlar boyunca bu bölgede yaşamış ve farklı coğrafyalarda devletler kuracak olan Türk soyunun köklü mirasının temellerini atmışlardır. Şamani dönemde Türkler, Uzakdoğu'dan Balkanlara ve Orta Avrupa'ya; oradan Çin, Hindistan ve İran coğrafyalarına kadar ülkelerinin sınırlarını genişletmişler. Ancak esas nüfus yoğunluğu ve siyasi güç merkezi daima Türkistan olmuştur.² Tarihi İpek Yolu'nun Türkistan'dan geçmesi, bölgeyi hem ekonomik hem stratejik açıdan cazip hale getirmiştir. Selçuklular, Gazneliler ve Karahanlılar gibi Türk devletleri, bu jeopolitik önemin farkında olarak bölgeyi koruma ve hâkimiyet mücadelesi yürütmüştür.³

Türkistan kavramı başlangıçta siyasi bir terim olarak ortaya çıkmış, zamanla coğrafi bir tanıma dönüşmüştür. Günümüzde Orta Asya olarak bilinen saha esasen Türkistan'ın⁴ bir parçasını kapsamaktadır. W. Barthold, Türkistan sınırlarının Oks (Amuderya) Nehri'ne kadar yayıldığını belirtmektedir.⁵ . Bu coğrafya, tarih boyunca Türk ve Moğol halkları tarafından yurt edinilmiş; ancak ilerleyen dönemlerde Çin ve Rusya'nın emperyalist müdahalelerine maruz kalmıştır. Tarihi İpek yolunun buradan geçmesi, Çin ve Rusya'nın siyasi, askeri ve kültürel müdahalelerini artırmış; bu süreçte 'Türkistan' kavramı giderek 'Orta Asya'ya' dönüşmüş ve kimlik asimilasyonu politikaları hız kazanmıştır.⁶ 19. yüzyılda Rus Çarlığı'nın işgaliyle birlikte bölgenin adı değişikliğe uğramış, "Orta Asya" siyasi bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır.. Böylelikle Türkleri kendi topraklarına yabancılaştırma süreci, "Türkistan" kavramını ortadan kaldırma girişimiyle başlamıştır.⁷ Çin, Türkistan'ın doğusuna 'Xinjiang' (Yeni Sömürge/Yeni Topraklar), Ruslar ise Trans-Caspia adını vermiştir. Bu adlandırmalar, bölgenin Türk kimliğini ve tarihsel bağlarını görmezden gelen bir yaklaşımı yansıtmaktadır.⁸ 1920'de 'Türkistan' adının kullanımı yasaklanmış,

- 1 Faruk Sümer, Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri Boy Teşkilatı Destanları, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999),1. Fakat tarihi Türk yurdu, yani tarif edilen Moğolistan'ın batı kesimi Faruk Sümer'e göre Türklerin ilk yurdu değildi. Türklerin en eski yerleşim yeri, kuzeyde Sibirya'da Baykal gölü ile Angara ve Yenisey ırmakları arasındaki bölge idi.
- 2 Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları*, (İstanbul: Ötüken Yay., 2003), 27.
- 3 İsa Eryılmaz, "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği," *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7, no. 1 (Mart 2021): 325.
- 4 Türkistan kelimesi lügatte '*Türklerin vatani olan memleket; Buhara, Hive, Hokant ve Taşkent ve Kırgız cihetlerini havi olup, kıs-ı azami Rusya'ya tabidir*' olarak geçmektedir. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, (İstanbul: Çağrı Yay, 2001), 399.
- 5 Roza Abdikulova, *Türkistan ve Orta Asya Coğrafyası Üzerine Değerlendirme*, no. 1-2 (2007): 1.
- 6 Ahmet Taşağıl, "Türkistan," *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 41 (2012): 556-560.
- 7 "Orta Asya değil Türkistan: MEB Müfredatında Köklü Değişiklik" 9 Ekim 2024, *Son Erişim Tarihi: 29 Nisan 2025*. <http://trtavaz.com.tr>.
- 8 Mehmet Fatih Öztarsu, "İsimlerin Gücü: Türkiye'nin Orta Asya'dan Türkistan'a Geçişi," *The Diplomat*, (14 Ekim 2024), 2.

1924 ‘te tamamen kaldırılmıştır.⁹

Çin ve Rusya’nın baskılarına rağmen, bu bölgede yaşayan en eski kavimlerin Türkler olduğu ve coğrafyaya adlarını verdikleri birçok yerli ve yabancı kaynakta belirtilmektedir. Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde de Türkistan ifadesi kullanılmaya devam etmiş, bu durum kavramın sürekliliğini göstermiştir. Karanlık Dağları’ndan Çin’in Tuang bölgesine, Mançurya’nın batısından Moğolistan’a, Güney Sibirya’dan Volga Nehri’nin Hazar Denizi’ne kadar uzanan saha, 19. yüzyılın ortalarına kadar “Türkistan” (Türk Yurdu) olarak anılmıştır.¹⁰

“Türkistan” adı, ilk olarak İranlılar, ardından Araplar tarafından Türklerin yaşadığı bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır.¹¹ Ermeni tarihçi Musa Horenli’nin kayıtlarında Türkistan; batıda İdil Nehri, doğuda Tanrı Dağları’nın doğu yönü, güneyde Maverâünnehir ve Horasan arasında kalan bölge olarak tarif edilmiştir.¹² 6 yüzyıl Yunan kaynaklarında da bu coğrafya ‘Turkhia’ olarak geçmektedir.¹³

Türkistan ve Orta Asya terimlerinin farkı yalnızca kelimelerin etimolojik ve coğrafi değil; aynı zamanda bu topraklarda yaşayan Türk halklarının kaderini şekillendiren politik ve kültürel yaklaşımlara da yansımıştır. Türkistan’ın tarihsel bir yurt olma niteliği, Türklerin farklı coğrafyalara yayılarak dünya tarihine yön veren önemli göç ve fetih hareketlerini gerçekleştirmesine olanak sağlamıştır.

Türkistan, yalnızca bir coğrafya değil; Türkler için ata yurt ve kimlik sembolü olmuştur. Kavimler Göçü ile başlayan yayılma hareketi, Türk diasporasının dünya geneline yayılmasına imkan vermiştir. Bu göçler, sıradan yer değiştirme hareketleri değil; “Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi” ile ruhani bir boyut kazanmıştır. Türkler, bu mefkure doğrultusunda kendilerini tüm kavim ve dinlerin koruyucusu olarak görmüş; Osmanlı döneminde bu anlayış “Kızıl Elma” ülküsüyle somutlaşmıştır.¹⁴ Bu metafor, dünyanın neresine giderlerse gitsinler kazandıkları zaferin işareti ve sembolü olmuştur.¹⁵

Türklerin İslamiyet’i kabulüyle birlikte İla-yı Kelimatullah¹⁶ ve Nizam-ı Alem Mefkuresi, dünya düzeni kurma idealinin manevi dayanağı haline gelmiştir.

-
- 9 Hilal Şahin, "Türk adı ve İslamiyet Öncesi Türk Tarihinin Panoraması," *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5, no. 18 (2018): 519.
- 10 Taşağıl, "Türkistan," 555-560.
- 11 Ahmet Taşağıl, "Türkistan," 555-560. Ayrıca bkz. Eryılmaz, "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği," 317, İlhami Durmuş, "Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı" [The Appearance of the Word 'Türk,' Its Meaning and Its Pervasion], *Gazi Akademik Bakış*, 10, no. 20 (Yaz 2017): 40.
- 12 Kürşat Yıldırım, "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12, no. 1 (Yaz 2012): 423.
- 13 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yay.,2003), 45.
- 14 Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları*, 12.
- 15 Oğuz Şentürk, "Hakimiyet'in Sembolü Kızıl Elma," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 242 (Eylül-Ekim 2019): 134, 139.
- 16 "İla-yı Kelimetullah: Allah Kelamınının, İslamın Hakikatini Bildirmek, Yaymak, İslam Esaslarını Yaymak İçin Gösterilen Gayret," *Luggat.com*, son erişim tarihi 24 Kasım 2023; ayrıca bkz. Metin Yurdagür, "İla-yı Kelimetullah," *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 22 (2000): 62-63.

Türk dünyasının sınırları, Çin'den Adriyatik'e uzanan geniş bir coğrafya olarak tanımlanmış; bu tanım Halford Mackinder'in 1904'te ortaya koyduğu "Heartland Teorisi" ile siyasal bir boyut kazanmıştır. Mackinder'e göre, Heartland bölgesini kontrol eden güç, dünya hâkimiyetini de elinde tutacaktır. Bu teori, Türkistan'ın stratejik önemini küresel düzeyde yeniden tanımlamaktadır. Bu bölge Çin'den Balkanlara uzanan saha (iç hilal) olarak kabul edilmektedir.¹⁷ Mackinder, 1904'teki konferansında Asya'nın tarihin eksenini olduğunu vurgulamış ve Rusya'nın Asya'da kontrolü sağlayacak demiryolu atılımlarını örnek göstererek teorisini güçlendirmiştir.¹⁸

OSMANLI DEVLETİ'NİN TÜRKİSTAN POLİTİKASI

1. Türkistan Politikasının Oluşmasında Tarihsel Arka Plan

1.1 Osmanlı'da Kimlik Arayışı

Osmanlı Devleti, küçük bir beylikten çıkarak Balkanlardan Kuzey Afrika'ya, Hicaz'dan İran coğrafyasına kadar uzanan geniş bir imparatorluk kurmuş; farklı din, dil, mezhep ve milletleri bünyesinde barındırarak altı yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Bu çok uluslu yapı, Osmanlı'nın siyasal ve kültürel kimliğinin ne olduğu sorusunu sürekli gündemde tutmuştur. Türk devletlerinde tarih boyunca görülen kimlik tartışmaları Osmanlı'da da yaşanmıştır. Örneğin, Bilge Kağan'ın yazıtlarında Türklerin kökenlerine sahip çıkmaları gerektiği vurgulanırken, Büyük Selçuklu Devleti'nin İran coğrafyasında Fars kültürünü yoğun biçimde benimsemesi Türklük kimliğini zayıflatmıştır. Osmanlı Devleti yönetim kademelerinde ise devşirme kökenli unsurların ağırlığı dikkat çekmiştir. Bu durum, bazı yorumlarda Türklerin devlet yönetiminde daha sınırlı inisiyatifte sahip olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁹ Ancak Osmanlı idari sisteminde Türk kökenli idareci ve bürokratların da yüksek mevkilerde görev aldığı ve devletin işleyişinde önemli roller üstlendikleri bilinmektedir.²⁰ Nitekim erken Osmanlı kaynaklarında "Türk" kelimesinin sıkça geçtiği ve Osmanlıların kendilerini Türk olarak adlandırmada bir sakınca görmedikleri de bilinmektedir.²¹

Bu kimlik tartışmaları, Osmanlı'nın Türkistan politikasının şekillenmesinde önemli bir arka plan oluşturmuş; imparatorluğun çok uluslu yapısı ile Türk kimliği arasındaki gerilim, Türkistan'a yönelik ideolojik ve siyasi yaklaşımların temelini hazırlamıştır.²²

Osmanlı Devleti, etnik ve dini çeşitliliği kapsayan bir "Osmanlı kimliği" geliştirmiştir. Osmanlı Devleti, çok dinli ve çok etnik yapısını sürdürebilmek amacıyla, özellikle 19. yüzyılda belirginleşen Osmanlıcılık düşüncesi doğrultusunda, ortak bir siyasal aidiyet anlayışı inşa etmeye

17 Ramazan Özey, "Mackinder'in Heartland Teorisinin Düşündürdükleri," *Marmara Coğrafya Dergisi* 35 (Ocak 2017): 96.

18 Hulusi Ekber Kaya, "Kara Hakimiyet Teorisi ve Avrasya'nın Artan Jeopolitik Önemi," *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 11, no. 1 (2022): 50.

19 Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunun Birliktelik Kimliği* (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017), 215.

20 Abdüllatif Armağan, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, s. 45–47., Seyfettin Aslan, "Yeniçeri Ocağı'nın Temeli: Devşirme Usulü," *Turkish Business Journal*, 2021, s. 5–7., Cabir Doğan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezîyetçi Bürokratik Yapısının Kurulması ve Karşılaşılan Bazı Güçlükler," *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2023, s. 12–15.

21 Mehmet Öz, "Tarih Perspektifinden Türk Kimliği Üzerine Düşünceler," *Türkiyat Araştırmaları* (ss. 220-226), 224.

22 İlber Ortaylı, *Osmanlı Kimliği Üzerine Makaleler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s.25.52.

yönelmiştir. Devlet teşkilatında resmî dil Türkçe olarak kabul edilmekle birlikte, idarî yazışmalar ve edebî üretimde Arapça ve Farsça unsurlarında yer aldığı Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır. Bu yazı dili, imparatorluğun yönetici ve aydın çevrelerinde standart bir resmî iletişim aracı işlevi üstlenmiş; buna karşılık, toplumun gündelik dil pratiklerini belirleyen bir unsur hâline gelmemiştir.²³

Yönetim anlayışında ise millet sistemi esas alınmış, imparatorluk bünyesindeki topluluklar etnik aidiyet temelinde değil, dinî kimlikleri çerçevesinde örgütlenmiştir.²⁴ Osmanlı Devleti kendini bir millet üzerinden tanımlamaktan ziyade, din üzerinden giderek, özellikle hilafetin Osmanlı'ya geçmesiyle 'Müslüman devlet' kimliğini öne çıkarmıştır.

Osmanlı'da devlet adamı olmanın şartlarında biri Müslüman olmak olmuştur. Her ne kadar kurucu unsur Türkler olmuş olsa da Osmanlı tebaa anlayışı İslam- Müslümanlık ekseninde kurulmuştur. Bürokrasi ve orduda Türkçe konuşulmasına rağmen Türk devlet geleneği yerine İslam devlet geleneği uygulanmıştır.²⁵

Bununla birlikte Osmanlı, dönem dönem kendini Türk kimliği üzerinden de değerlendirmiştir. Anadolu'da yeni filizlenen bir devlet iken Timurluların bu coğrafyada hak iddia etmesini engellemek için kendini Orta Asya Hanlıklarına bağlayan bir soyağacı ile Türkistan'a bağlılığını belirtmiş ve Oğuz Han töresine bağlılığını bildirmiştir.²⁶

1.2. Osmanlıda Fikir Akımları ve Kimlik Dönüşümü

Osmanlı'da hangi dönem olursa olsun, ulusal kimlik anlayışı genel anlamda Osmanlıcılık üzerinden şekillenmiştir. Bu fikir, Halifelik makamını taşımasına rağmen farklılıkları bir potada toplayabileceği rasyonel bir akım ve yönetimde kullanılan bir metot olarak görülmüştür.

Toprak kayıplarının başlaması, küresel düzende yükselen akımlara karşı direnç gösterilememesi, iç karışıklıkların artması ve farklı seslerin daha belirgin hale gelmesi, Osmanlı'nın kendisini yeniden tanımlama ihtiyacını doğurmuştur. Osmanlıcılık aidiyet duygusunu pekiştirmeye çalışsa da toplumun ve değişen dünya düzeninin gereksinimlerine cevap verememiş; bu nedenle **millet** ve **aidiyet** kavramları yeni anlamlarla güncellenmiştir.

Klasik dönemde daha çok dini bir çerçevede ele alınan millet kavramı, 1908 sonrasında etnik bir içerik kazanmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarıyla yaygınlık göstermiştir. Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik düşüncesi ise gayrimüslimler arasında milli kimlik oluşumunu hızlandırmıştır. Ancak kimliğini din üzerinden tanımlayan Osmanlı için bu dönüşüm kolay olmamıştır.²⁷

23 Şemseddin Sami Osmanlıcanın ayrı bir dil olmadığı, Türkçenin ağır bir yazı dili olduğu görüşünü savunmaktadır. *Osmanlıca'nın bağımsız bir dil olmadığı, Türkçenin Arapça ve Farsça unsurlarla zenginleşmiş bir yazı dili olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır. Şemseddin Sami, Lisan ve Edebiyatımız.* Haz. Nuri Sağlam. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

24 Çağla Gül Yesevi, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu Yükselişi ve Siyasal Yansımaları* (İstanbul: Kripto Yay., I. Baskı, Şubat), 93.

25 Melek Mert Kaymaz, "Osmanlı İmparatorluğunun Son Yıllarındaki Türk Kimliği İnşasının Sosyal İnşacılık Teori Bağlamında Değerlendirilmesi," *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, no. 83 (Temmuz 2022): 1174.

26 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (İstanbul: YKY, 5. Baskı), 62.

27 Hidayet Kara ve Bahattin Çatma, "Modern Türk Kimliğinin Oluşumunda 'Türk Kimdir' Tartışmaları ve Türk Ocağı Kurultayı (1924)," *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy.341 no. 2 (2017): 339-360.

Osmanlı çatısı altında yaşayan gayrimüslimler bağımsızlık hareketleriyle isyan etmeye başlamış; benzer şekilde Müslüman Türk aydınlar arasında da öz benliğe ve kültüre dönüş fikrini savunanlar çoğalmıştır. Toprak kayıplarına karşı Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Adem-i Merkeziyetçilik gibi çeşitli fikir akımları ortaya çıkmış; özellikle Türkçülüğü savunan aydınlar, Osmanlı'da Türk kimliğinin oluşumunda belirleyici rol oynamışlardır. Tanzimat dönemi aydınları ve Jön Türkler, İttihat-ı Osmanlı fikrinde birleşmiş görüneler de uygulamada ve anlayışta, hatta kendi aralarında dahi Osmanlılık kimliği konusunda farklılıklar ortaya çıkmıştır. Abdullah Cevdet'e göre Osmanlılık, ortak vatan sevgisini ifade ederken; İttihatçılar için Türklüğün önüne geçen olumsuz bir akım anlamı taşımıştır.²⁸ Jön Türklerden Tunalı Hilmi ise Osmanlılığı Türklüğün önüne koyarak, hiçbir kavme veya gruba ayrıcalık tanımadığı için Osmanlı milliyetçiliğini belalardan korunmanın bir yolu olarak savunmuştur. Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi ve Ahmet Rıza, Osmanlılığı "ön-milliyetçilik" olarak tanımlamış ve bu fikrin savunuculuğunu yapmışlardır.²⁹

Tanzimat reformistleri tarafından toplumsal problemlerin çözümü için ortaya atılan Osmanlılık kimliği, politik bir kavram olarak gündeme gelmiş olsa da toplumsal olaylarda etkili olamamış ve ulusal kimliği tanımlamaktan uzak kalmıştır. Toplumunu tüm farklılıklarıyla kucaklamayı hedefleyen bu fikir akımı, kötü gidişata son vermek amacıyla daha duygusal bir yön kazanmış; aynı dine mensup unsurlar arasında birlik sağlama çabasıyla İslamcılık üzerinden aidiyet oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak Arnavutluk ve Arap isyanları, Osmanlı'nın bu beraberliği tesis etmesini engellemiştir.³⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlıcılığı öncelikli, İslamcılığı ise ikincil bir politika olarak benimsemiş; zamanla bu anlayış Türkçülükle eşdeğer bir ideolojik yönelim olarak değerlendirilmiştir. Cemiyetin bakış açısının Türkçülüğe doğru evrilmesiyle birlikte, devletin İslamcı kimliğini savunanların yeni adresi Ahali Partisi olmuştur.³¹

Bu fikir akımları, Osmanlı'nın hızla derinleşen çöküşünü durdurmaya yetmemiştir. Avrupa'da yükselen milliyetçi ayaklanmalar, Fransız İhtilali'nin devrimci etkisi ve Avrupa'nın ekonomik, sosyal, kültürel ilerleyişi karşısında Osmanlı'nın bu ivmeyi yakalama çabaları sonuçsuz kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Araplardan beklenen desteğin alınamaması ve hilafet makamına rağmen dünya Müslümanlarından yeterli bir tepki görülememesi, Osmanlı için ciddi bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu süreçte Arnavutluk'un kaybedilmesi imparatorluğu daha da parçalamış; İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğe verdiği destek ve Azerbaycan'daki aydınlar arasında hızla yayılan milliyetçilik hareketi, Türkçülüğün yeni bir kimlik olarak doğuşunu tetiklemiştir. Türkçülük yalnızca bir ideoloji değil, aynı zamanda Osmanlı'nın değişen siyasi dengelerine bir yanıt ve çözüm arayışı olarak ortaya çıkmıştır. Bazı aydınlar ve entelektüeller, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türk kimliğini daha güçlü şekilde vurgulamış ve Türkçülük düşüncesini yaymıştır. Birinci Cihan Harbi sonrasında başlayan Milli Mücadele, devletin Osmanlı adıyla olan

28 Nergis Aydoğdu, "Osmanlı Kimliğinden Türk Ulusuna: Modernleşen Türkiye'de Milli Kimlik Politikaları (1908-1918)," *Belgi Dergisi*, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, (Kış 2021/1): 21, 62.

29 Aydoğdu, "Osmanlı Kimliğinden Türk Ulusuna: Modernleşen Türkiye'de Milli Kimlik Politikaları (1908-1918),"64.

30 Şenol Durgun, "Türk Ulusal Kimliğinin Dönüşümü ve Yeni Osmanlıcılık," *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, no. 2 (Temmuz 2020): 302.

31 Aydoğdu, , "Osmanlı Kimliğinden Türk Ulusuna: Modernleşen Türkiye'de Milli Kimlik Politikaları (1908-1918),"65.

bağlarını tamamen koparmıştır. Bu nedenle devletin sahipleri kendilerini yeni bir kavram içinde tanımlamak zorunda kalmış; bu kavram “Türk” olmuş ve nihayetinde de öyle kabul edilmiştir. 1920’den itibaren Osmanlı çocuklarının hangi ölçütlerle “Osmanlı” olarak adlandırıldığı tartışmalı hale gelirken, artık her alanda “Türk kimliği” vurgulanmıştır. 20. yüzyılda devlete sadakat gösteren herkes Türk olarak algılanmıştır.³²

Bu kimlik arayışı ve çok uluslu siyasal yapı, Osmanlı’nın Türkistan’a yönelik politikalarının tarihsel arka planını anlamak açısından önemli olmuştur. Osmanlı, Türkistan coğrafyasını yalnızca etnik bir Türk yurdu olarak değil, aynı zamanda İslam dünyasının bir parçası olarak görmüş; bölgeye yönelik siyasetini bu kapsayıcı kimlik anlayışı üzerine inşa etmiştir.

1.3 Türkçülük ve Fikri Temelleri

8.yüzyılda Türklerin İslamiyet’i kabulüyle birlikte Türk kimliğine Müslüman kimliği de eklenmiştir. Türkler, 19. yüzyıl sonlarına kadar kendilerini öncelikle Müslüman olarak tanımlamışlardır. Avrupalılar ise Müslümanları “Türk” olarak adlandırmış; Osmanlı’da “Türk” kelimesi resmi literatürde sınırlı biçimde kullanılırken, Avrupa’da “Türk Sultanlığı” ve “Türkiye” ifadeleri yaygın biçimde yer bulmuştur. Osmanlı toprakları için “Türkistan” tabiri ilk kez II. Mahmud döneminde kullanılmıştır.³³

Türkçülük; Osmanlı’yı derinden sarsan savaşların, iç politikada çözülemeyen sorunların, Avrupa’daki milliyetçilik akımlarının ve isyanların etkisiyle; ayrıca Orta Asya Türk topluluklarıyla kurulan ilişkiler, kültürel birlik arayışı ve Türk halkına milli bilinç kazandırma amacıyla ortaya çıkan bir fikir akımıdır. Osmanlı topraklarında bir kurtuluş arayışı olarak doğan Türkçülük, Turan fikrini de içerdiği için Türk diasporası açısından bir “kurtuluş reçetesi” olarak görülmüştür. Rusya ve onun hâkimiyeti altındaki Kafkasya, Türkistan, Suriye, Filistin ve Balkanlar’daki Türk topluluklarının maruz kaldığı siyasi, ekonomik ve kültürel baskılara karşı bir umut olarak benimsenmiştir.

Türkçülük fikri Azerbaycan ve Rusya’da Türk aydınları arasında dil, tarih ve kültür birliği düşüncesiyle ortaya çıkmıştır. 1880’lerde İsmail Gaspıralı, Rusların asimilasyon politikalarına karşı ‘dilde fikirde ve işte birlik’ sloganıyla kültürel birlik önererek tüm Türklerin Osmanlı çatısı altında birleşmesini ve Türk lehçelerinin ortaklaştırılmasını savunmuştur.³⁴ Bu slogan, esasen Rusya Müslümanlarına yönelik bir çağrı niteliği taşımış, Türkiye’nin manevi desteğiyle Rusya’daki

32 Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2001), 17.

33 Yesevi, *Türk Milliyetçiliği Doğuşu Yükselişi ve Siyasal Yansımaları*, 89. Bir yurt olarak Türkiye ismi ilke kez VI yy. da Bizans kayıtlarında *Simocatta* tarafından yazılmış eserde İdil taraflarını tarif ederken geçmektedir. *Theophanes Confessor* ise Göktürk ve Hazar hakanlığının topraklarını tarif ederken kullanmıştır. *Constantin Porphyrogenitus’un De Administrando Imperio* adlı eserde ise Tuna tarafları Türkiye olarak adlandırılmıştır. Bunların dışında Anadolu’yu tarif eden Türkiye tanımı ilk kez 2.Haçlı Savaşları sırasında kullanılmıştır. XVI. yy’da İngiliz seyyahlar İstanbul’un doğusunu, Suriye ve Arabistan’ın bir kısmını Türkiye olarak adlandırmışlardır. Altay Tayfun Özcan, "16. yy’a kadar Türkiye ve Türkmenya adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları," *Türkiyat Mecmuası* 22 (Güz 2012): 63. , 1700-1800’lü yıllarda İngiliz kaynaklarında, Turkey, Turkish Empire, Ottoman Turkey şeklinde kullanımlara rastlanılmıştır. Svat Soucek, *Ottoman Maritime Wars 1416-1700* (İstanbul: The Isis Press, 2015), 8.

34 Ufuk Tavkul, "Gaspıralı’nın Yolunda Kafkasyalı Bir Aydın İsmail Akbay," *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 16, no. 2 (Haziran 2019): 441.

Türklerin kültürel birleşmesini amaçlamıştır.³⁵

Osmanlı topraklarında Türkçülük, özellikle Balkan Savaşları sonrasında Osmanlılık ve İslamcılığın etkisini yitirdiği dönemde siyasal bir kimlik arayışı olarak öne çıkmıştır. Ancak bu süreçte “bilimsel Türkçülük”, “Pantürkizm”, “Turan” ve “Turancılık” ve birinci dönem Türk Milliyetçiliği (Ziya Gökalp Dönemi), İkinci dönem Türk Milliyetçiliği (Cumhuriyet dönemi) gibi kavramlar arasında terminolojik bir karmaşa yaşanmıştır. Bunun temel nedeni, milliyetçiliğin farklı düşünürler tarafından farklı biçimlerde yorumlanması olmuştur. İttihat ve Terakki cemiyetinin Türkçülük teması; Ahmet Rıza’ya göre İslamın evrenselliği ile Türklük şuurunun birleşimi sayesinde güçlü bir Osmanlı yaratma amacını taşımıştır.³⁶

Selanik’te aydınlar arasında yayılmaya başlayan ve Ziya Gökalp ile simgeleşen Türkçülük, Turancılık ile özdeşleştirilmiştir. “Turancılık” kavramının kökeni ise Avesta’daki “Tura” sözcüğüne dayanır; Firdevsi’nin *Şehname*’sinde “Turan” olarak yeniden şekillenmiş ve Ceyhun Nehri’nden Hoten’e kadar uzanan coğrafyayı ifade etmiştir. 19.yüzyıl ortalarında Macaristan’da ortaya çıkan Turancılık, başlangıçta net bir içeriğe sahip olmayan bir kavramken, 1910’da Macar şarkiyatçılar tarafından Asyalılar ile Macarların akrabalığını araştıran bir cemiyet haline gelmiştir. Panslavizme karşı Pantürkizmi ilk kez Hüseyinzade Ali Bey ortaya atmış, Turancılığı da ilk kez ifade eden kişi olmuştur. Ziya Gökalp, düşüncelerini büyük ölçüde Hüseyinzade Ali Bey’den esinlenerek geliştirmiştir.³⁷ Diğer bir Türk düşünürü Ali Ağaoğlu ise ‘Turancılar’ olarak adlandırdığı Yusuf Akçura ve Ali Bey Hüseyinzade ile birlikte sadece Türklerin değil, tüm Ural-Altay halklarının birleşmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁸

Türkçülük, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı ve Hüseyinzade Ali Bey gibi aydınların etkisiyle siyasal bir kimlik kazanmıştır. Ziya Gökalp’in ‘Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak’ felsefesi Türkçülüğün temel desturlarını oluşturmuştur. Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Bey, Mehmet Emin Resulzade, Zeki Velidi Togan, Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu ve Gaspıralı İsmail gibi aydınlar, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına karşı Osmanlı’yı hem İslam’ın hem de Türklüğün merkezi olarak görmüşlerdir. Kimisi kültürel, kimisi siyasal düzlemde Türkçülüğü bir çözüm aracı olarak değerlendirmiştir. Turan kavramı ise, Türkistan politikasını anlamak bakımından kritik bir rol oynamış; Türk milliyetçiliğinin dış politikadaki adı ve stratejik sınırları belirleyen bir ideoloji olarak yerini almıştır.³⁹

35 Ceylan Tokluoğlu, “Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 28, sy. 84 (Kasım 2012): 104-43.

36 Birinci kuşak Türkçüler olarak adlandırılan Osmanlı dönemi Türkçüleri ile 2. Kuşak olarak adlandırılan Cumhuriyet dönemi Türkçüleri arasında geleneksellik bağlamında bir fark yok iken, birbirlerinden ayrıldıkları taraf Türkçülüğe yükledikleri anlamda ortaya çıkmaktadır. Osmanlı dönemi Türkçülüğünün herhangi bir irksal bakış açısı yoktur ve fikrin temel dayanağı devleti bulunduğu zor durumdan kurtarmaktır. Cumhuriyet Dönemi ve özellikle 1960’lardan sonra kendini belirgin olarak gösteren Türkçülük ise daha çok irki bakış açısıyla şekillenmiştir. Osmanlı dönemi kültürel milliyetçiliği, Cumhuriyet dönemi ırk milliyetçiliğini savunan ideolojiler olarak birbirinden ayrılmışlardır. Yusuf Ziya Bölükbaşı, "Türkçü-Turancı Milliyetçiliğin Düşünsel Temelleri Üzerine Bir İnceleme," *Akademik Hassasiyetler* 5, no. 10 (28 Aralık 2018): 47

37 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Kurucularından Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütefekkiri Ali Bey Hüseyinzade (Turan): Hayatı, Fikirleri, Eserleri*, 129.

38 Tokluoğlu, "Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe," 120.

39 Bölükbaşı, "Türkçü-Turancı Milliyetçiliğin Düşünsel Temelleri Üzerine Bir İnceleme," 54.

Turan kavramı, Türkçülerin ideali olarak Osmanlı düşünce dünyasında yerini alırken, İttihat ve Terakki iktidarı döneminde farklı bir anlam kazanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Müslüman ülkeleri bir bayrak altında toplamayı hedefleyen Enver Paşa ve arkadaşları, Kafkasya Cephesi'nde bu fikri itici güç olarak kullanmış; yenilgilere rağmen Orta Asya ile bağlantı kurmaya çalışmışlardır. İttihatçıların uygulamaları dikkate alındığında, onların etnik bir politika gütmedikleri hatta Türkçü-Turancı olmadıkları yönünde görüşler de ortaya atılmıştır.⁴⁰

Osmanlı'nın son dönemlerinde yükselen Türkçü-Turancı etkiler, Türkistan coğrafyasında da karşılık bulmuştur. Buharalı Özbek Türkü Şeyh Süleyman Efendi, *Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani* adlı eserlerinde Türklerin ve Osmanlıların aynı milletin evlatları olduğunu vurgulamıştır. Türkçülük fikri, İslamcılığa kıyasla Türkistan'da daha çok benimsenmiş ve etkili olmuştur.⁴¹ Türkistan ile ilişkilerin geliştirilmesi ve birleştirilmesi fikri de bu dönemde söz konusu tartışmaların ana eksenini oluşturmuştur. Bu süreçte İslamcılığın Osmanlı milliyetçiliğinde hâlâ etkili bir unsur olduğunu da unutmamak gerekmektedir.⁴² Türkistan'da ise ne Türkçülük ne İslamcılık ne de Ceditçilik doğrudan bir amaç olmamış, temel hedef sadece Türkistan'ı bağımsızlığına kavuşturmak olmuştur.

Fikir düzeyinde gelişen Türkçülük, kısa sürede cemiyetler ve dernekler aracılığıyla kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Türk Derneği(1908),Türk Yurdu Cemiyeti(1911),Türk Ocağı Cemiyeti(1912),Türk Bilgi Derneği(1913),Halka doğru Dergisi(Türk Ocağının çıkardığı dergi) bu fikrin teşkilatlanmasında önemli rol oynamıştır.⁴³ Türk milliyetçiliği esas alınarak Türkiye'de kurulan ilk dernek Türk Derneği olmuştur. Türk Derneği Beyannamesinde Osmanlı tebaasında istihdam olunmak için Türkçe bilmenin şart koşulması ve Osmanlı anasırlarının birbirini sevmesi ve aralarında konuşmaları için müşterek bir lisan oluşturmanın önemi vurgulanmıştır.⁴⁴ Söz konusu Beyannamenin altıncı maddesinde bu konuya atıf yaparak, '*bütün Osmanlıları ticaret cihetinden de müstefid kılmak için saha-i ticaretleri bulunacak olan Azerbaycan, Afganistan, Kaşgar, Buhara, Hive gibi memleketlerin istifade etmesi için*' lisanlarını Osmanlı Türkçesine ve şivesine yaklaştırmaya çalışacaklarını, bunu oraya gönderecekleri ilim ve fen kitapları ile sağlayacaklarını belirtmişlerdir.⁴⁵Sırat-ı Müstakim(Sebilürreşad) adlı gazetenin ise Türk olarak anılan kavimlerin geçmiş ve şu anki durumlarını, hallerini öğrenmeye çalışmak; Türklerin tarihini, dillerini, edebiyatlarını, etnografyalarını, Türklerin eski ve yeni coğrafyalarını tetkik ve tahkik etmek maksadıyla kurulmuş olduğu belirtilmiştir.⁴⁶

Türk Yurdu Cemiyeti ise dış politikada Türk aleminin menfaatlerini korumak, iç politikada Türk ve Türklük unsurunun her türlü menfaatini savunmak, Türklerin birbirleri ile tanışmalarını sağlayarak, Türk dünyasında olup bitenleri haber vermek maksadıyla kurulmuştur. Temel politikası panturkizm olan cemiyet, 1913'ten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarını yazmaya

40 Murat Bardakçı, *Enver* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 150.

41 Ebubekir Güngör, *Türkistan'da Fikir Akımları* (İstanbul: IQ Yayınları, 1. Baskı, Eylül 2011), 141.

42 Mustafa Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019), 89.

43 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1908-1914)* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986), 471.

44 "Türk Derneği Beyannamesi," *Türk Derneği Dergisi* 1, no. 1 (30 Kasım 1910): 2.

45 "Türk Derneği Beyannamesi," *Türk Derneği Dergisi* 1, no. 1 (30 Kasım 1910): 5.

46 *Sebilürreşad* (Sırat-ı Müstakim) Gazetesi, "Türk Derneği," 1, no. 20 (30 Kasım 1909): 318.

başlamış, ardından Türk Ocakları'nın yayın organı haline gelmiştir.⁴⁷Türk Ocağı, Türkiye'nin en eski sivil toplum örgütlerinden biri olarak milli değerlerin korunmasında önemli rol oynamıştır. 1911'den itibaren Türk Yurdu dergisi aracılığıyla faaliyet göstermiştir. 1912'de resmen kurulmuştur. Nizamnamesinde Türklerin ilmi, sosyal ve ekonomik ilerlemesini sağlamak hedeflenmiş; Kürt, Arnavut, Laz ve Çerkez gibi unsurların da "Türk" kabul edilerek kavmiyetçiliğe izin verilmemiştir.⁴⁸

2. Osmanlı'nın Türkistan Politikası ve Jeopolitik Temeli

Devletlerin dış politikalarının belirlenmesinde jeopolitik faktörler her zaman belirleyici olmuştur. Coğrafya, hâkimiyet sahaları ve paylaşım planlarının şekillenmesinde asli bir unsur olarak görülmüştür. Türkler, "Kalpgâh/Heartland" olarak tarif edilen eksen üzerinde yer alan Türkistan'ın kritik konumu nedeniyle hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerinde bölgeyle doğrudan ve sürekli ilişki kurmakta zorlanmış; bu zorluk çoğu kez coğrafi mesafe, aracı güçlerin tahakkümü ve iç siyasal önceliklerle açıklanmıştır.

Türkistan yalnızca "Atayurt" olmasının ötesinde, siyasi, ekonomik, kültürel ve nüfus politikaları açısından stratejik bir alan olarak görülmüş; Türklerin korumakla yükümlü olduğu bir bölge olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı entelektüel dünyasında "himaye" ve "uhrevî sorumluluk" söylemiyle meşrulaştırılmıştır.

Osmanlı döneminde bu bağlamda Türkistan ile ilişkiler kurulmuş, Türk diaspora ile bağlar sürdürülmeye çalışılmıştır. Hive, Hokand, Özbek ve Buhara hanlıklarıyla temaslar gerçekleştirilmiştir. Bu temaslar çoğunlukla elçi teatisi, dinî-simgesel destek ve ilmî-kültürel işbirliği (medrese bağlantıları, kitap ve âlim dolaşımı) üzerinden yürümüştür. Ancak Osmanlı'nın Türkistan ile doğrudan siyasi ilişkileri, coğrafi uzaklık, Kafkas-İran geçidi üzerindeki rekabet ve devletin iç sorunları nedeniyle sınırlı kalmıştır. Sınırlı ilişkilerin temel nedenlerinden biri, bölgenin giderek Rusya ve İran'ın nüfuz alanına girmesidir; 16. yüzyılda Kazan Hanlığı'nın Rusya'nın eline geçmesiyle başlayan ilerleyiş, 18-19. yüzyıllarda Orta Asya içlerine doğru derinleşmiştir.

Osmanlı'nın Türkistan hanlıklarıyla olan diplomatik temaslarına bakıldığında, ilişkilerin temelinde; İran ve Rusya'nın kültürel ve siyasi asimilasyon girişimlerine karşı destek talepleri, karşılıklı hediyeleşmeler ve medreseler aracılığıyla eğitim desteği sağlama gibi unsurlar yer almıştır.⁴⁹ Bu çerçevede en dikkat çekici ilişkiler Buhara Emirliği ile kurulmuştur.

Osmanlı'nın Türkistan hanlıklarından Buhara Emirliği ile ilişkileri, tarafların İran'a karşı müttefik olmalarıyla başlamıştır. İlk temas, Yavuz Sultan Selim döneminde Çaldıran Savaşı zaferinin Semerkant hükümdarı Köçküncü Han'a bildirilmesi için gönderilen bir mektupla gerçekleşmiş, ardından gelen cevapla diplomatik ilişkiler başlamıştır.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise İran'a karşı birlik çağrısı yapılmış, Buhara Hanlığı'na 300 yeniçeri ve top desteği sağlanmıştır. Mektuplaşma ile başlayan diplomatik ilişkiler 18. yüzyıla

47 Uca, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Kurucularından Türkçülük Fikrinin Ünlü Müttefekkiri Ali Bey Hüseyinzade (Turan): Hayatı, Fikirleri*, 138-139.

48 Aydoğdu, "Osmanlı Kimliğinden Türk Ulusuna: Modernleşen Türkiye'de Milli Kimlik Politikaları (1908-1918)," 68, Mehmet Saray, *Atatürk'ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., 2022), 60.

49 Eryılmaz, "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği," 329.

kadar devam etmiştir.⁵⁰ Bu ilişkiler, sonraki yüzyıllarda da karşılıklı sadakat ve kardeşlik vurgusuyla sürdürülmüştür.

Osmanlı'nın Özbek Hanlığı ile ilişkileri, Buhara'dan farklı olarak İran Safevi Devleti ekseninde şekillenmiştir. Özbekler, Safevilerle yaptıkları savaşlarda Osmanlı desteğini görmek istemişlerse de Kanuni döneminde devletin batı yönlü ilerleme politikası nedeniyle bu yardım sağlanamamıştır.⁵¹ Ancak 1533'ten sonra Kanuni yönünü doğuya çevirmiş ve Özbek Hanı Ubeydullah Han ile İran seferine çıkarak başarı kazanmıştır. 1554 yılında İran seferine çıkacak olan Kanuni Sultan Süleyman, Özbeklere askeri yardım göndermiş ve Türkistan tarafından İran'ı kuşatmalarını istemiştir. Ancak gönderilen silahlar taht kavgalarında kullanılmıştır. Seydi Ali Reis, Özbek Hanlığı'nın bu tutumu hakkında eserinde kapsamlı bilgi vermiştir.⁵² Bu örnekler, Osmanlı'nın Türkistan hanlıklarına yönelik desteğinin çoğu zaman sınırlı ve pragmatik kaldığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin Türkistan coğrafyasıyla doğrudan temas kurma yönündeki en önemli girişimlerinden biri, 1569 yılında başlatılan Don–Volga Kanal Projesi olmuştur. Proje, Karadeniz ile Hazar Denizi'ni birleştirerek Osmanlıların Türkistan hanlıklarıyla askerî ve ticari temaslarını güçlendirmeyi amaçlamıştır; ancak teknik zorluklar ve Rus direnişi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵³

17.yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Türkistan politikası, Nadir Şah Avşar'ın yükselişi ile yeni bir boyut kazanmıştır. Nadir Şah, Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıklarını kapsayan, mezhep ayrışmalarını aşmayı hedefleyen ve Türk kimliği vurgusu taşıyan bir siyasal söylem geliştirmiştir.⁵⁴ Osmanlı Devleti, Nadir Şah'la yaşanan mücadeleler sırasında Türkistan hanlıklarıyla doğrudan askerî ittifaklar kurmaktan ziyade, bölgeyle ilişkilerini diplomatik ve dolaylı kanallar üzerinden sürdürmeyi tercih etmiştir.⁵⁵

Sultan III. Selim döneminde, Turan Hakimi Haydar Şahin Devlet-i Aliyye'ye bağlılığını gösteren bir name ve hediye sunmuştur. Ertesi yıl Osmanlı Devleti, Buhara Hanı'na hediyelerle birlikte "Türkistan ve Turan Zemin Padişahlığı" payesini vermiştir. Bu payeyi arz edecek elçi Rus gemisiyle geri dönmüş ve masrafları Osmanlı tarafından karşılanmıştır.⁵⁶ Böylece Osmanlı'nın Türkistan hanlıklarıyla ilişkileri, siyasi ittifakların yanı sıra kültürel ve sembolik bağlarla da pekiştirilmiştir.

50 Fatma Özaba, "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti ve Buhara Emirliği Arasındaki Hediyeleşme," *Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 1, no. 1 (2020): 203.

51 Remzi Kılıç, "Osmanlı-Özbek Siyasi İlişkileri (1530-1555)," *Türk Kültürü* 37, no. 437 (Ankara): 523-534.

52 Kılıç, "Osmanlı-Özbek İlişkileri (1530-1555)," 437; ayrıca bkz. Ferit Erden Boray, *Bilinmeyen Tarih ve Türkler* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, I. Cilt), 573.

53 Abdulkadir Yuvalı, "Don–Volga Kanal Projesi ve Osmanlıların Türkistan Politikası," *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 89 (1994): 45–67.

54 İlker Kiremit, "Nadir Şah Avşar'ın Osmanlı ve Orta Asya Politikası," *Osmanlı Araştırmaları* 46 (2015): 85–118.

55 Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıklarıyla İlişkileri," *Tarih Dergisi*, no. 36 (1992): 273–298.

56 *BOA, Hatt-ı Hümayun*, nr. 6688 (1215/1802); ayrıca bkz. *BOA, Hatt-ı Hümayun*, nr. 7616 (1217/1802); *BOA, Hatt-ı Hümayun*, nr. 7618 (1217/1802); *BOA, Cevdet-i Hariciye*, nr. 5844 (29 M 1221 / 19 Nisan 1806).

II. Mahmud döneminde Buhara Hanlığı ile Osmanlı arasındaki ilişkiler, hediyeleşmeler ve bağlılık bildiren mektuplaşmalar dışında daha çok yardım talepleri çerçevesinde gelişmiştir. Buhara Hükümdarı Haydar Şah'ın elçisi hac yolculuğu sırasında Şam'da parasının gasp edilmesi üzerine Osmanlı'dan yardım istemiştir.⁵⁷ Ayrıca Kazan ulemasından Şeyh Abdülkerim ailesiyle Medine'ye hicret etmek istemiş, eğer bu mümkün olmazsa Şam'da ikamet için Osmanlı'dan destek talep etmiştir.⁵⁸

Sultan Abdülmecid döneminde Buhara'da esir olan bir İngiliz subayının salıverilmesi için İran elçisi aracılığıyla Osmanlı'dan yardım talep edilmiştir. Buhara Hanlığı ile Osmanlı arasındaki ilişkiler genellikle kitap yardımı, yolda kalanlara harcırah verilmesi, Osmanlı topraklarında ilim tahsil eden Hokandlı ve Buharalı birçok âlim ve öğrencinin kitap, yol ve kalacak yer masraflarının karşılanması etrafında şekillenmiştir. Ayrıca Buharalı şeyh ve hocaların hacca gönderildiği, Afgan şehzadelerinin aileleriyle birlikte hacca yollandığı ve kendilerine özel gemi tahsis edilerek yevmiyelerinin Osmanlı tarafından karşılandığı görülmektedir.⁵⁹

Sultan II. Süleyman döneminde Buhara Emiri'nin sadakatinden duyulan memnuniyet ifade edilmiştir.⁶⁰ Sultan I. Ahmed döneminde ise Buhara Hanı Seyyid Ubeydullah Han, elçisi aracılığıyla Osmanlı'ya ilişkilerin güçlendirilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁶¹ Osmanlı da aynı elçiyle karşılık vererek kardeşlik bağının muhafazasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve hediyeler göndermiştir.⁶² Osmanlı Devleti, Buhara Hanı'nı Deşt-i Kıpçak hakimi Seyyid Mehmet Ömer Han'ın olası isyanından da korumuştur. Ömer Seyyid Han, Osmanlı'ya tabi olmak istediğini belirtmişse de esas niyetinin Buhara Hanı'na isyan olduğu anlaşılınca talebi reddedilmiştir.⁶³

2.1.Yardım Talepleri ve Osmanlı'nın Çekilişi

Türkistan devletleri 19. yüzyıl boyunca Osmanlı'dan top, tüfek, barut ve mermi gibi askeri malzeme taleplerinde bulunmuş; bu talepler büyük ölçüde İran üzerinden gerçekleşen güç dengeleri ve lojistik engeller yüzünden yeterince karşılanamamıştır. 1870'lerden itibaren yalnızca silah değil, deneyimli idareciler ve dini konularda da destek istemişlerdir. çünkü bu devletler Osmanlı padişahını halife olarak görmüşler ve bu yüzden dini talepler siyasetî taleplerin önüne geçmiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın Türkistan siyaseti değişmiştir. Bunun sebebi, Rusya'nın Kırım ve Kafkasya üzerinden Türkistan'a doğru yayılmacı siyaseti olmuştur. Rus Çarlığı, daha önce Sibiryayı ve Kazak bozkırlarını ele geçirerek bölgeyi etki alanına katmış; 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kazak hanlıkları üzerinde nüfuz kurma ve adım adım bu bölgede ilerleme stratejisini uygulamıştır. Bu süreç öncesinde Rusya'nın hâkimiyeti daha sınırlıydı ve sınır hattı zamanla derinleşmiştir.⁶⁴ Rusya'nın Kırım ve Kafkasya üzerinden ilerlemesi

57 BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 7617 (1810).

58 BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 52208 (1810).

59 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Kırım ve Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908)*, yayın nu. 3 (Ankara: Haziran 1992), 24-31.

60 Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, *Name-i Hümayun Defteri*, nr. 5 (s. 119-124).

61 BOA, *Name-i Hümayun Defteri*, nr. 6 (s. 186-188) (1121/1709).

62 BOA, *Name-i Hümayun Defteri*, nr. 6 (s. 197-198) (1122/1710).

63 BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 36547 (1125/1713).

64 Abdullah Temizkan, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi," *Türk Dünyası*

yalnızca Karadeniz'i bir iç deniz hâline getirme amacını değil, aynı zamanda doğu sınırlarından güneye doğru genişleyerek Doğu Anadolu ve İran üzerinden Orta Doğu'ya ulaşma stratejisini de içermektedir. Bu yayılma eğilimi, 1783'te Kırım'ın ilhakı ve ardından Kuzey Kafkasya'daki nüfuz mücadelesiyle birlikte Osmanlı'nın doğu sınırlarını doğrudan etkilemiştir.⁶⁵

Rusya, İngiltere'nin Hindistan sömürge yollarını engellemek için Türkistan üzerinden strateji geliştirmiş; Çin ise Doğu Türkistan'ı kontrol ederek Rus yayılmacılığını sınırlamaya çalışmıştır. İngiltere ise Hindistan'a yönelik tehditleri engellemek için Türkistan'ı bir emniyet duvarı olarak kullanmayı hedeflemiştir.⁶⁶

Rusya'nın Türkistan işgali gerekçeleri ise; bölgede asayişin sağlanmasını, demiryolları vasıtasıyla Rus pazarını Asya'ya taşıyarak İngilizlerin Hindistan ticaretine engel olmak ve bölgedeki Müslüman Türkleri Ruslaştırıp aralarında Ortodoksluğu yaymak olmuştur. Osmanlı'nın 1876 yıllarını takiben bölge ile eskisi gibi ilgisinin kalmaması, Rusların Türkistan coğrafyasını Ruslaştırma işini hızlandırmıştır. Özellikle dil ve din alanlarında Ruslaştırma projeleri sistematik biçimde uygulanmıştır.

Türkistan'da N. İ. İlminski, misyonerler ve Rus Eğitim Bakanlığı, Türkleri Ruslaştırıp Hristiyanlaştırmak için önce eğitimden başlayarak bir dizi program hazırlamışlardır. Bu programla birlikte Türklerin kullandığı alfabe ve yazı dili değiştirilmiş, aynı soydan insanların birbirine yabancılaşmasına neden olunmuştur.⁶⁷ İlminski projesi bağlamında Rusya eğitim kurumları ve basını, Türklerin lehçe ve şivelerini ayırarak çok sayıda yazı dili üretmiş ve aracı dil olarak Rusçayı zorunlu kılmıştır. Her Türk boyunun kullandığı lehçe, Rus alfabesinde ayrı bir dil olarak gösterilmiştir. Rus okullarında yalnızca Rusça öğretilmemiş, Türk çocuklarını Hristiyanlaştırmak için de yoğun çaba gösterilmiştir.⁶⁸ Bu politikalar, Türklerin kimliklerini koruma ve kurtuluş yolları aramalarına zemin hazırlamıştır.

Rusların yayılmacı siyasetine karşılık Buhara Harezmi Türkmenleri Osmanlıdan kendilerini himaye etmeleri konusunda yardım talep etmelerine rağmen, mesafenin uzaklığı ve arada devletlerin bulunmaları gerekçe gösterilerek istekleri reddedilmiştir.⁶⁹ Yine Osmanlı Devleti'nden eğitim, sanayi, hukuk ve askeri konulardaki talepleri Osmanlı Devleti tarafından bir takım siyasi,

Araştırmaları Dergisi, VI/2 (2006): 447–462.

65 Emin Ünsal, *Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Faaliyetleri (1771–1791)* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2022), 45.

66 Mehmet Saray, "Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 4 (İzmir, 2000): 17-20.

67 Mirzahan Egamberdiyev, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)," *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6, no. 1 (2005): 100, Egamberdiyev, "Çarlık Rusya'sının Politikası (1870-1917)," 104., Güngör, *Türkistan'da Fikir Akımları*, 53., Üstün Kutay ve Metehan Karakurt, "İlminsky'nin Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması," *Karadeniz Uluslararası Dergi* 52 (Yaz 2019): 182., Bilgehan Atsız Gökdağ, *Türklerin Dünyası: Dil, Kimlik, Siyaset* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2018), 53.

68 Mehmet Yüce, "Rusların Türkistan'da Uyguladıkları Ruslaştırma Politikası," 26.12.2008 <http://guneyturkistan.wordexpress.com>; Ayrıca Rusya Türkistan Türklerinin alfabe ve yazı diline değiştirilerek Türkiye Türkleri ve Türkistan Türkleri arasındaki bağın kopmasını hedeflemişlerdir. Hatta Çarlık yönetimi Türk vatandaşlarının Türkistan Valiliği hudutlarına yaklaşmalarını dahi yasaklamışlardır. Egamberdiyev, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)," 109.

69 *BOA, İrade-i Meclis-i Masusa*, nr. 1627 (12 B 1287 / 9 Ekim 1870).

askeri coğrafi ve ekonomik nedenler ileri sürülerek yine reddedilmiştir.⁷⁰ Bu durum, Osmanlı'nın Türkistan coğrafyasından giderek elini çekmesinin temel nedenlerini ortaya koymaktadır.

Osmanlı'nın Türkistan coğrafyasından çekilmesinin nedenleri tarihsel, coğrafi ve siyasi dinamikler çerçevesinde değerlendirilebilir. Coğrafi uzaklık ve lojistik zorluklar, Osmanlı'nın bölgeye doğrudan müdahalesini zorlaştırmıştır. İran gibi arada bulunan güçlü devletler, Osmanlı'nın Türkistan ile bağlantısını engellemiştir.⁷¹ Osmanlı ve İran (Safeviler) arasındaki mezhepsel ve siyasi rekabet, Türkistan'a yönelik Osmanlı politikasını sınırlandırmış, İran, tampon bölge işlevi görmüştür.⁷² Diğer yandan Rusya'nın yayılmacı politikası, Osmanlı'nın bölgedeki etkinliğini azaltmıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde padişah, Türkistan bölgesine "halife" kimliğini hatırlatacak faaliyetlere önem vermiş, hacılar için İstanbul'da tekkeler açmıştır. Ancak bu faaliyetlerin amacı, bir İslam birliği oluşturmak ya da uzak Türk topluluklarıyla kaynaşmak değil, gelecekte Rusya ile yaşanabilecek olası bir savaşta, Rusya'da ki Türklerden ve Müslümanlardan faydalanma amacı taşımıştır.⁷³

3. Türklerin Tepkileri ve Yenileşme Hareketleri

Rus eğitim politikası yalnızca Türk çocuklarını Ruslaştırmayı değil, aynı zamanda Hristiyanlaştırmayı da hedeflemiştir. "İslam giderse Türkçe gider, Türkçe giderse Türk gider" mantığıyla asimilasyon politikaları uygulanmıştır. Türkler, içinde buldukları durumdan her zaman kurtuluş çareleri aramış ve bunun için kendilerini ifade edecek yollar bulmuşlardır. Kimi zaman kendi kültürlerine sahip çıkarak örgütlenmişler ve yenileşme hareketlerinde bulunmuşlar, kimi zaman Rus Kongrelerinde yer alarak Türklerin sesi olmaya çalışmışlardır. Gençleri eğitmek, cehaleti gidermek için Sumatra, Çin, Türkistan'a erkek ve kadın öğretmenler gönderilmesi, İslam ihtiyaçlarına göre öğretmen okullarının açılması gerektiği, maddi manevi tüm engellerin eğitim ile aşılabileceği vurgulanmıştır.⁷⁴ Bu arayışlar, 1905 sonrası kongreler döneminde daha örgütlü bir nitelik kazanmıştır. 1905'ten sonra kongreler dönemiyle birlikte Türkistan Türkleri arasında, baskılardan ilim ve irfan yoluyla kurtulacakları fikri ortaya çıkmıştır. Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Bahçesaray, Kazan, Taşkent, Semerkant'ta doğan bu fikri hareket, kısa sürede Türkler arasında yayılmıştır. 1905 ihtilali Ceditçilere⁷⁵olumlu etki yapmış, basın ve edebiyatta güçlü bir

70 BOA, *İrade-i Hariciye*, nr. 15225 (6 C 1289 / 11 Ağustos 1872).

71 H. Hilal Şahin, "Osmanlı-Hint İlişkilerine Genel Bir Bakış (XV-XVIII. Yüzyıl)," *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2, no. 6 (Ağustos 2015): 72.

72 Nicolae Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, cilt II, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009), 217.

73 Bardakçı, *Enver*, 302.

74 *Liva El-İslam Dergisi*, "İslam'ın Samimi ve Hakiki Dostlarına," 1 Eylül 1338, 2, no. 13-14.

75 Ceditçilik 19. Yüzyılın başarısından itibaren Rusya'da yaşayan Müslümanlar arasında eğitim ve kültür alanında başlayan bir yenileşme, yeniden uyanış ve kültürüne diline sahip çıkma hareketidir. Rusya'da yaşayan Müslümanlar eskiden medreselerde eğitim faaliyetlerini *usûl-i kadim* esasına göre yaparken artık bu yeni tarz hareketle batının aydınlanmacı felsefesine cevaben *usûl- cedit* metodunu eğitim anlayışı olarak kabul etmişlerdir. Bu usul-i cedit metodu Gaspıralı İsmail'in ilkeleriyle beraber bir eğitim modeline dönüşmüştür. Ceditçilik hareketi Ural-Altay'dan tüm Türk coğrafyasını kapsayan reform hareketi olarak kabul edilebilir. Gaspıralı İsmail'in Tercüman gazetesi ile tüm Türk yurtlarına bu hareket yayılmıştır. Bu hareketin temeli esasında Rusların Tatar memleketlerini işgal etmeleri ve akabinde Tatar aydınlarının milli şuur faaliyetlerinde bulunmaları ile olmuştur. Diğer bir Ceditçilik temelini atıldığı yer Kazan'dır. Abdülnasır Kursavi, Şehabettin Mercani, Abdulkayyum Nasiri, Musa Carullah gibi aydınlarda İsmail Gaspıralı'nın peşinden giderek Ceditçilik hareketini benimsemişlerdir. Ertuğrul Yaman, *Gaspıralı İsmail ve Türkçede Birlik* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2005), 66-68.

canlılık yaratmıştır.⁷⁶

Osmanlı Kafkaslarda ve Türkistan'daki bu yenileşme hareketlerine destek olmuş ve bu bölgelerden Osmanlı'ya gelerek eğitim almak isteyenlere gerekli ilgiyi göstermiştir. Dağıstan, Kazan, Kırım ve Kafkasya'da, Darülfünun ve Darümuallimin'de okumak isteyen öğrenciler olmuştur. Öğrenci nizamına uymak kaydıyla, önce dinleyici olmalarına ve ardından Dağıstan ve diğer Müslüman ahaliden, her sene sekiz kişinin bu okullara kabul edilmesine izin verilmiştir.⁷⁷ Bu kültürel ve eğitim bağları, Osmanlı ile Türkistan arasındaki manevi irtibatın korunmasına katkı sağlamıştır.

Bolşevik İhtilali'ne kadar olan dönemde Kafkaslar ve Türkistan Rus işgalinde kalmış ve Türkler'in sömürüye her başkaldırışı kanlı şekilde bastırılmıştı. Çar II. Nikola'nın meşrutiyeti ilan etmesiyle, Türkler kongre ve konferanslar düzenleyebilmiş, ancak bu özgürlük ortamı 1907 yılında son bulmuştur. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Türklerin siyasi sosyal, ekonomik ve kültürel haklarından söz edilemez hale gelmiştir. Çarlık yönetiminin istikrarı koruyamaması nedeniyle yönetimden çekilmesi, Kırım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistan'da siyasi ve sosyal faaliyetlerin başlamasına yol açmış, fakat savaşın patlak vermesi bölgede yeniden kaos ortamı yaratmıştır.⁷⁸ Bu kaotik ortam, Osmanlı'da İttihat ve Terakki liderlerinin Türkçülük ve Turancılık fikirlerini daha güçlü şekilde gündeme getirmesine zemin hazırlamıştır.

Bu dönemde İttihat ve Terakki liderleri, Türkçülük ve Turancılık fikirlerini Osmanlı'nın itici gücü olarak görmüşlerdir. Hem Osmanlı'yı içine düştüğü sıkıntıdan kurtarmak hem de Türk illerini Rus sömürsünden çekip almak, temel motivasyonları olmuştur. Türkistan'a ulaşmak için Azerbaycan'ın coğrafi konumuna büyük önem verilmiştir. Enver Paşa bu doğrultuda Kafkaslarda komiteler oluşturmuş ve teşkilatlanmıştır. 1917'de Rusya'da başlayan kargaşa ortamı, Enver Paşa'yı cesaretlendirmiş; Kafkaslar ve Orta Asya'da Türk Birliği'ni sağlamak için önemli bir fırsat olarak değerlendirilmiştir.⁷⁹ Enver Paşa için Bakü, Türkistan'a açılan kapı niteliğindedir. Kazak Türkleri Reisi Sadri Maksudi Bey'de Bakü'nün fethinin önemini vurgulamıştır.⁸⁰ Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu önce Gence'yi, ardından Bakü'yü kurtarmış ve böylece Türk dünyası ile coğrafi bağın kurulması adına önemli bir kazanım elde edilmiştir.⁸¹

19. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya'nın sistematik asimilasyon politikaları ve eğitim yoluyla yürüttüğü Ruslaştırma girişimleri, Türkistan'daki Türk topluluklarını Osmanlı'ya daha fazla yakınlaştırmıştır. Bu süreç, 20. yüzyılın başlarında Enver Paşa'nın girişimleriyle I. Dünya Savaşı sırasında Türkçülük ve Turancılık ideallerinin Osmanlı dış politikasının önemli bir parçası haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Ancak Osmanlı'nın yıkılışıyla birlikte bu politikalar yeni bir döneme evrilmiş, Cumhuriyet Türkiye'sinin Türkistan'a yönelik yaklaşımı farklı bir tarihsel ve ideolojik çerçevede şekillenmiştir

76 Sebahattin Şimşir, *Türk Dünyası Tarihi* (İstanbul: Post Yayın-Dağıtım, Eylül 2018), 100.

77 BOA, *Yıldız Sadaret Resmi Maruzatı*, nr. 154/59 (2 M 1326 / 5 Şubat 1908), 18.

78 Mustafa Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Türkler (1918)* (Ankara: Korza Yay., 2009), 25-26.

79 Görüryılmaz, *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Türkler (1918)*, 108.

80 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya* (Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Yay., 1970), 527.

81 Nəsiman Yaquplu, *Bakü'nün Kurtuluşu* (Bakü, 2010), 23.

4. CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİSTAN POLİTİKASI

4.1 Milli Mücadelede Atatürk ve Türkistan ilişkileri

Milli Mücadele yılları hem Türk milleti için hem de ordunun başındaki Mustafa Kemal için oldukça zorlu bir dönem olmuştur. Osmanlı'nın siyasal, askeri ve fikrî alanda verdiği mücadeleler yetersiz kalmış ve devlet paylaşılma planlarından payına düşeni almıştır. Bu süreçte Türkçülük bir kurtuluş fikri olarak öne çıkmış, başta Ziya Gökalp olmak üzere birçok aydın dönemin siyasetinde etkili olmuştur. Milli Mücadele yıllarında ülkeyi kurtaracak fikirlerin başında yine milliyetçilik gelmiştir. Toplumda oluşan milli duygular Kuvay-ı Milliye hareketiyle somutlaşmış, Türklerin var olma mücadelesi Türkistan'daki Türkler için de umut kaynağı olmuştur. Türkistan Türkleri'de aynı özlem ve inançla bağımsızlık savaşı vermişlerdir. Bu süreçte Enver Paşa'nın Türkistan politikası da unutulmamalıdır. Enver Paşa'nın Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesine katılması, Ruslar tarafından Türkiye'deki Millî Mücadele ile ilişkilendirilmiş ve Mustafa Kemal'in bu mücadeleyle bağlantısı olduğuna dair şüphe uyandırmıştır.⁸²

Mustafa Kemal'in Türkistan politikasını realist bir çerçeveye oturtmak için öncelikle onun milliyetçilik anlayışını ortaya koymak, Turanist fikirlerinin olup olmadığını açıklığa kavuşturmak ve Türk dış politikasında izlediği yolu tahlil etmek gerekmektedir. Balkan Savaşlarının yarattığı yıkım, Rus asimilasyonundan kaçarak Türkiye'ye gelen aydınların etkisi ve Enver Paşa'nın Turanist politikaları, siyasal manada Türkçülük akımının etkili olduğu izlenimini vermiştir. Rusya, Türk birliği politikalarını kendi toprak bütünlüğü açısından tehlikeli görmüş; Mustafa Kemal ise Rusya'nın olası saldırgan tutumuna karşı bu görüşlerden vazgeçilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Türkistan dâhil Türk dünyasıyla yalnızca kültürel birlik politikasını savunmuştur.⁸³

Mustafa Kemal 1920 yılında TBMM' de yapmış olduğu konuşmada; tüm gayesinin milli hudutlar içerisinde milletin refahını ve vatanın korunmasını sağlamak olduğunu belirterek Turanizm politikasını kendi rızasıyla takip etmediğini belirtmiştir. Sebep olarak ise tüm gücünü ve kudretini ülkenin sınırları için kullanmak ve bu konuda ülkeyi zaafa düşme tehlikesinden korumak olarak açıklamıştır.⁸⁴ "Tearif-i Müslimin" gibi gazetelerde Turan coğrafyasının büyüklüğünden bahsedilmesi ve Turan-İslam birleşmesinin büyük bir kuvvet doğuracağı yönündeki haberler, kamuoyunda ilgi uyandırsa da⁸⁵ bu fikir Mustafa Kemal'in dış politika anlayışı ile çelişmiştir. Mustafa Kemal Orta Asya'da başlayacak olan herhangi bir karışıklığın Anadolu coğrafyasına da sıçrayacağından bahisle, '.....Azerbaycan ile Türkiye arasında mevcut kardeşliğin, samimiyetini tevliid ettiği rabıttan başka, Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması

82 Ahmet Taşağıl, "Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını," 10.12.2010, son erişim tarihi:25.03.2025. <http://ahmettasagil.wordpress.com>.

83 Selami Kılıç, "Atatürk'ün Büyük Özlemi: Türk Dünyası'nda Kültür Birliği," *Atatürk Dergisi* 3, no. 1 (Şubat 2010): 54.

84 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre 1, İçtimai 1, Cilt 1 (2. Birleşim), 24 Nisan 1336, 2.

85 'Osmanlı Türkleri, Rus Tatarları, Azerbaycan, Kuba Tatarları, Asya Özbek ve Türkmenleri ve Sibirya Tatarları ve Çin garbı Moğolistan', *Türkistan Çin'i ve merkez Çin'de kain altı şehir-i tatarları Salariye Türkleri'nin yaşadığı yerlerin hududuna kadar turaniyedir ki bugün bir harita yapılacak olsa, dehşetli bir coğrafya işgal ettikleri alem-i siyasiyeye gösterilmiş olacaktır. Bu ise mana-i ittihad-ı İslam esasından hiç başka bir şey değildir. Yine İttihad-ı İslam esası baki olmak şartıyla Panturanizm meydana gelebileceği şüpheden aridir. Panturanizm, panislamizmin mukaddimesidir. Nefs-i emarede İttihad-ı İslam nasıl bir büyük kuvvet teşkil edecek ise, ittihad-ı akvam-ı turaniye dahi aynı kuvvetin bir mukaddime-i muavinesi olabileceği katidir.' *Tearif-i Müslimin Gazetesi*, "Panturanizm," 1, no. 2 (18 Rebiülahir 1328): 18.*

da haizi kıymet ve ehemmiyettir. Coğrafi vaziyeti göz önüne getirilirse filhakika Azerbaycan'ın Asya'daki kardeş hükümet ve milletler için bir temas ve telâki noktası olduğu görülür, Azerbaycan'ın bu mevki mahsusunu, vazifesini pek mühim kılmaktadır. Bu vaziyetin yanında Anadolu'yu da göz önüne getirmenizi rica ederim. Tesadüfen sağımda duvarda asılı olan şu haritanın pek güzel gösterdiği gibi Anadolu'da bütün Asya'nın, bütün mazlumlar dünyasının, zulüm dünyasına doğru ileri sürdüğü bir vaziyette bulunmaktadır. Anadolu bu vaziyeti ile bütün zulümlere, hücumlara, taarruzlara mâruz bulunuyor. Anadolu yıkılmak, çiğnenmek, parçalanmak isteniliyor',⁸⁶ olarak ifade etmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan'ın stratejik konumunu öne çıkararak Rus tehlikesine de dikkat çekmiştir.

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın politikalarına karşı Mustafa Kemal hayalperest akımların peşinden gitmemiş, gerçekçi bir dış politika izlemiştir. Devletin kuruluş aşamasında halkın ve ordunun ekonomik ve ruhsal durumu böyle bir politikanın izlenmesi konusunda teşvik edici olmuştur. Bunun yanı sıra Batılı devletler, Panislamizm ve Pantürkizm fikirlerini kendi çıkarlarına tehdit olarak görmüş ve bu ideolojilerin yayılmasını engellemeye çalışmışlardır. Bu söze binaen Mustafa Kemal, 1921'de yaptığı bir konuşmada Panislamizm ve Pantürkizm düşüncelerinin daha hayata geçmeden bile düşmanların engellemeleriyle karşılaştığını belirtmiştir.⁸⁷

Mustafa Kemal'in dış politikada takip ettiği temel prensipler barışçıl olmak ve ülke menfaatini her şeyin üzerinde tutmak olmuştur. Atatürk'ün Türk milliyetçiliği anlayışı yalnızca Türkistan politikası üzerinden değerlendirilmemiştir. Çünkü dönemin siyasi bunalımı ve yeni devletin güçlenme ihtiyacı, farklı politik stratejiler geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu nedenle Türkistan Türkleriyle siyasal birleşme fikrini desteklememesi, kendi soydaşlarını ötelemesi olarak değil, devletin bekası için izlenen pragmatik bir strateji olarak görülmüştür. Atatürk, siyasal birleşmeyi devletin bekası açısından gerçekçi bulmazken, Türk milletinin kimliğini ve tarih bilincini güçlendirmeyi ise milliyetçilik anlayışının temel unsuru olarak görmüştür. Milli mücadelenin amacı da milli egemenliğe dayanan Türk devletini, milli birlik ve Türklük duygusuyla oluşturmak ve esaslarını Türk milliyetçiliğine dayandırmak olmuştur.⁸⁸

Bu maksatla Atatürk, genç nesillerin tarih bilincini koruması için Türk Tarih Kurumu'nun kurulması talimatını vermiş ve Afet İnan'a "büyük devletler kuran ecdadımızı araştırmak ve Türkleri tüm dünyaya anlatmak" görevini vermiştir. Ayrıca Atatürk'ün "Türk çocuğu atalarını tanıdıkça daha büyük işler için kendinde kuvvet bulacaktır" sözü, Orta Asya çalışmalarının önemini ortaya koymaktadır.⁸⁹

Atatürk Türklüğü ile övünerek, "Benim yaradılışımda fevkalâde olan bir şey varsa, Türk olarak dünyaya gelmemdir". "Ne mutlu Türküm diyene" sözleri ile milliyetçiliğini ortaya koymuştur. Atatürk, kendi milliyetçilik anlayışını açıklarken, gerçek milliyetçiliğin başkalarının milli ve manevi değerlerine saygı gösteren, bencillikten uzak, çağdaş devletlerle rekabet edebilen ve onlarla uyum içinde olabilen bir anlayış içerdiğini vurgulamıştır. Osmanlı Devleti döneminde

86 Atatürk Söylev ve Demeçleri I-II (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006), 254 (18 X 1921).

87 Saray, *Atatürk'ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı*, 66.

88 Afet İnan, "M. Kemal Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümü (19 Mayıs 1981) ve TTK'nın Kuruluşunun 50. Yıldönümü (15 Nisan 1981)," *TTK-Belleten* XLIV, no. 176 (Ekim 1980): 631.

89 Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi," *TTK-Belleten* 3, no. 10 (Nisan 1939): 245.

milliyetçiliğin ihmal edildiğini belirten Atatürk, bu durumun telafi edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Milliyetçilikten uzak devletlerin dış müdahalelere açık hale geleceğini belirtmiştir.⁹⁰

1926'da Türk Ocakları delegelerine yaptığı konuşmada doğrudan Türk milliyetçisi olduğunu belirterek, cumhuriyetin temel prensiplerinin bu fikirden doğduğunu, milletin Türk kültürüne bağlılığı arttıkça cumhuriyetin de güçleneceğini vurgulamıştır.⁹¹

Atatürk'ün milli siyaseti, önce vatan toprağının güvenliğini sağlamak, ardından Bolşeviklerin asimilasyonuna maruz kalan Türkistan Türklerinin kurtuluşuna destek vermek üzerine şekillenmiştir. Bu bağlamda İsmail Suphi Bey ve Zeki Velidi Togan gibi isimlere çalışmalar yaptırmış, Rusya'daki etnik çeşitliliğe dikkat çekerek bir gün bu ülkenin parçalanabileceğini, Türklerin dillerini ve kültürlerini koruyarak özgürlüklerini kazandıklarında milli devletlerini kurmaları gerektiğini savunmuştur. Ancak şartlar olgunlaşmadıkça herhangi bir Turanizm fikri Mustafa Kemal'de oluşmamıştır.

Bu yaklaşım, Ziya Gökalp'in Turan düşüncesiyle karşılaştırıldığında daha temkinli bir çizgiye işaret etmektedir. Gökalp, Türkiye, Azerbaycan, İran ve Türkmenistan Türkleri'nin siyasal birlikteliğini güç bir hedef olarak görmüş; bu nedenle önce kültür birliğinin sağlanmasını yakın hedef, Turan idealini ise uzak hedef olarak tanımlamıştır. Mustafa Kemal ise kültür birliğini uygulanabilir bir amaç olarak benimsemiş, Turanizm'i ise dış politikayı etkileyebilecek bir ütopya şeklinde değerlendirmiştir.⁹²

Atatürk, Nutuk'ta dış politikanın iç politikaya bağlı geliştiğini vurgulamış; farklı gayeye, karaktere ve kültüre sahip unsurları barındıran bir devletin iç siyasetinin zayıf olacağını, bunun dış siyasete de yansıtacağını ifade etmiştir. Bu nedenle farklı millet ve kültürleri tek çatı altında toplamanın yanıltıcı olduğunu belirtmiş, Türkleri bir çatı altında toplama fikrini uygulanması zor bir hedef olarak değerlendirmiştir.⁹³ Aynı zamanda İslamcılık ve Turancılık siyasetlerinin tarihte başarıya ulaşamadığını, farklı milletleri içine alan imparatorluk kurma girişimlerinin çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlandığını dile getirmiştir.⁹⁴ Bu nedenle Türkistan coğrafyasına dair fikirleri siyasal bir birlik arayışına dönüşmemiş, ancak bölgede yaşanan işgal hareketlerinden kaçıp gelenlere Türkiye kapılarını açmıştır. Atatürk siyasal bir birlik fikrini gerçekçi bulmasa da, dönemin gelişmeleri Türkiye ile Türkistan arasındaki bağların kültürel ve insani boyutlarda farklı biçimlerde sürdüğünü göstermektedir.

Tam da bu dönemde, Bolşevik Devrimi'nin ardından Türkistan'da yeni siyasi oluşumlar ortaya çıkmıştır. Buhara ve Başkurdistan'da kurulan Türk devletleri, Osmanlı ve Türkiye ile bağ kurmaya çalışmış; örneğin Buhara Cumhuriyeti halkının Cumhurbaşkanı Osman Bey aracılığıyla TBMM'ye ulaştırmak istediği yardım paraları Rusya tarafından engellenmiştir.⁹⁵ 25 Ocak 1920'de

90 Saray, *Atatürk'ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı*, 114.

91 *Atatürk Söylev ve Demeçleri*, cilt I/II, 118.

92 Saray, *Atatürk'ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı*, 52.

93 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, 1980), 5-6.

94 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, 6; *Atatürk'ün Bütün Eserleri 1923-1924*, cilt 16 (İstanbul: Kaynak Yayınları), 37, 24, 25., Atatürk'ün Turanist bir fikir taşımadığı ve siyasal bir birleşmenin günün şartlarına mukabil mümkün olamayacağı fikrine karşı, Enver Paşa'nın hayali İngilizlere Arabistan'ı vererek, Türkistan'da Cengizhan'ın kurduğu imparatorluğa benzeyen Orta Asya imparatorluğu kurmak olmuştur, Erol Cihangir, *Aralov'un Hatıralarında Mustafa Kemal ve Türkiye* (İstanbul: Kum Saati Yay., 2005), 25.

95 Taşağıl, "Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını," son

Hive'nin Kızıl Ordu tarafından işgaliyle Buhara Hanlığı da tehdit altına girmiş, 1924'ten sonra Orta Asya Türk devletleri sistemli şekilde Sovyetler tarafından ortadan kaldırılmıştır.⁹⁶ Bu işgaller karşısında Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerine yalnızca yerel unsurlar değil, Osmanlı'dan ve Türkiye'den giden çeşitli kadrolar da destek vermiştir.

Türkistan'a destek amacıyla Enver Paşa'dan önce; savaş dönemlerinde Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gizlice gönderilen subaylar, Ceditçi okullarda vazifelendirilen öğretmenler, Rus kamplarından kaçan subaylar, Mustafa Suphi ve Türkiye Komünist Teşkilatı üyeleri ile Cemal Paşa ve Doktor Nazım Bey gibi ittihatçılar Türkistan için faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁹⁷ Kurtuluş Savaşı'nın en zor zamanlarında Ali Fuat Paşa Moskova elçisi olarak gönderilirken, Mustafa Kemal Orta Asya'daki Müslümanların durumuna dikkat çekmiş ve İsmail Suphi Bey'i Türkistan'da arabuluculuk yapmak üzere görevlendirmiştir.⁹⁸

İsmail Suphi Bey ve Türkistan hareketinin en önemli isimlerinden Zeki Velidi Togan gizli görüşmeler yaparak, Lenin ve Stalin'in Ural bölgesine Rus vilayeti kurarak Kırım, Kafkasya, Ural arasındaki bağlarını koparma planına karşı, Türkistan Milli Birlik Hareketini oluşturmuşlardır. 1920'den sonra Rusya'ya karşı açıkça isyan hareketine başlayan Togan, arkadaşlarını da Türkistan civarında toplamaya başlamıştır. Türkiye'den gelen heyetin teklifi üzerine Türkistan Milli Birliği Merkez Komite Başkanlığına Zeki Velidi Togan getirilmiştir.⁹⁹

Bu süreçte Enver Paşa'da bağımsızlık hareketine dahil olmuştur. Basmacı Harekatı'na katılan Enver Paşa'ya destek veren Türkistan ve Buhara Emirlikleri, onun şahadetine kadar bölgede

erişim tarihi 25 Mart 2025..1920 yılında Buhara Cumhuriyeti kurulduktan sonra Osman Kocaoğlu(Buhara Cum. İlk ve son cumhurbaşkanı), Moskova'ya gider ve Lenin kendisinden önce Türk heyetinin (Bekir Sami Bey) gelerek kendilerinden yardım istediğini anlatır. Osman Kocaoğlu derhal Türklere yardım yapılması gerektiğini söylese de Lenin Türklerin istediği paranın kendilerinde olmadığını anlatınca, Osman Kocaoğlu, Buhara cumhuriyeti olarak bu parayı kendilerinin vereceğini söyler. Buhara cumhuriyeti parlamentosu ile Türklere 100 milyon altın ruble vermeyi kararlaştırarak, Lenin'e durumu bildirirler. Hemen para toplanarak, Ankara'ya yetiştirilmek üzere Rusya'ya para teslim edilir. Ancak Buhara Hükümetinin Ruslar aracılığı ile Ankara'ya ulaştırmak istediği 100 milyon rubleden sadece 10 milyonu Türkiye'ye verilir. Vermedikleri paraya aracılık ücreti olarak el koydukları düşünülmektedir. Sinan Tavukçu, "Rus yardımı değil, Buhara Emirlik Hazinesi Altınları," *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, (24 Ocak 2019), son erişim 12 Aralık 2024. <http://sde.org.tr>. Bir başka iddiaya göre ise Rusya'da meydana gelen kıtlık yüzünden bu paraya el koyulduğu yönündedir. Selda Kılıç, "İstiklal Harbinde Sovyetler Birliğinden Gelen Yardımlar," *DTCF Dergisi* 56, no. 1 (2016): 132.

96 Bardakçı, *Enver*, 305.

97 Bardakçı, *Enver*, 306.

98 Taşağıl, "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını," son erişim tarihi 25 Mart 2025.

99 Dursun Yıldırım, "Zeki Velidi Togan ve Türkistan Milli Hareketi" (*Xalık-Ara Konferensia 'Evrazia Xalığtarının Tarixi hem Kulturahı: Borongo osor, urta biyat hem xezenge zaman'* adlı konferansta sunulmuş bildiri, *Başkurt Devlet Üniversitesi Fenler Akademiyesi, Ufa Rusya, 28 Eylül 1992*)278-291., 11 Ekim 1920'de gizli bir birleşimle Besim Atalay, Tevfik Rüştü Aras, Fuat Bey Sovyet ülkeleri dahilinde olan Türk kökenli beldelerde hem inceleme yapmak hem de bu bölgede eğer kalmışsa tutsak askerleri toplayıp anavatana getirmek maksadıyla Özbekler Tekkesi Şeyhi Ata Efendi ile birlikte İsmail Suphi Soysallıoğlu Türkistan'a gitmiştir. Amacı ise Türkistan'da dağılan birliği tesis etmek olmuştur. Zeki Velidi Togan ile Türkistan Milli Birliğini genişleterek Milli İttihat Fırkasını oluşturmuşlar ancak Rusya'nın baskısı ile Fırka kapatılmış ve yöneticileri Türkistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır. İhsan Şerif Kaymaz, "İsmail Suphi Soysallıoğlu 1884-1967" *Atatürk Ansiklopedisi*, (12 Şubat 2021)son erişim tarihi 10 Aralık 2023, <http://atatürkansiklopedisi.gov.tr>.

Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesini sürdürmüşlerdir. Ancak Rus baskılarının artması nedeniyle bu mücadeleyi Türkistan coğrafyasında devam ettirmek mümkün olmamış; bu sebeple Türkistan davası Türkiye’de yürütülmeye başlanmış ve kurtuluş hareketinin yeni merkezi Türkiye olmuştur.¹⁰⁰ Bu gelişmeler, Enver Paşa’nın Türkistan’daki faaliyetlerinin Anadolu’daki Milli Mücadele ile ilişkilendirilmesine zemin hazırlamıştır.

Enver Paşa’nın Türkistan’a gitme sebebi ise tartışmalı olmuştur. Mustafa Kemal’in Sakarya Savaşı’nı kazanmasıyla Anadolu’ya dönme hayalleri sona ermiş, Sovyetlere güvenememiş ve bu nedenle Türkistan’da geçici bir seyahat amacıyla bulunduğu ileri sürülmüştür.¹⁰¹ İttihat ve Terakki yönetiminin, iktidarı boyunca Osmanlıcı çizgide kaldığı, Enver Bey’in Türkçü-Turancı değil, İslamcı-Osmanlıcı bir çizgiyi benimsediği öne sürülmüştür. Bunun yanında Türkistan’a Türk soydaşları kurtarmak amacıyla gitmiş görünse de orada Türkçü değil, İslamcı bir tavır sergilemek zorunda kaldığı değerlendirilmiştir. Çünkü O bölgede yaşayan Türk topluluklarının kendini Türk değil, İslam kimliği ile tanımladığı, Türkçülüğün sınırlı şekilde yayıldığı ileri sürülmüştür.¹⁰² Bununla birlikte, 1917’den sonra Enver Paşa’nın hedefi Türkçü-İslamcı fikirleri bir arada kullanarak Orta Asya Türkleri ile Anadolu Türklerini birleştirmek olmuştur.¹⁰³ Bu ikili yaklaşım, Enver Paşa’nın Türkistan’daki faaliyetlerinin hem ideolojik hem de pragmatik yönünü ortaya koymaktadır.

1918’de Türkistan’da İttihat-ı Milli adında bir cemiyet kurulmuş, Enver Paşa’nın yakın arkadaşı Cemal Paşa bu cemiyeti yeniden yapılandırarak harekete geçirmiştir. Orta Asya’da bir kaynaşma sağlamaya çalışmış, ardından Afganistan’a geçerek faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’daki faaliyetlerinden memnun olan Cemal Paşa, Anadolu’ya geçme istediğini bastıramayan Enver Paşa’ya, ‘*Biz Mustafa Kemal’in çalışmasına katıyyen müdahale etmemeliyiz. Elimizden geldiği kadar O’nun muvaffakiyetlerinin temine gayret göstermeliyiz. Hele Anadolu’ya geçmeyi aklımızdan bile geçirmemeliyiz*’ diyerek haberle göndermiştir. Anadolu’ya geçemeyen Enver Paşa yönünü Türkistan’a çevirmiş, ancak Cemal Paşa bu durumdan rahatsız olmuş ve Enver Paşa’nın bölgeyi taşkın bir hareketle altüst edeceği endişesini dile getirmiştir.¹⁰⁴ Bu farklı yaklaşımlar, İttihatçı liderlerin Anadolu ve Türkistan politikalarında zaman zaman ayrıştıklarını göstermektedir.

1920 yılı Ekim ayında Moskova’dan ayrılan Enver Paşa Buhara’ya doğru hareket etmiş, burada Sovyet Rusya Komiserliği’ne yazdığı mektupta emperyalizmin son bulmasını, aksi takdirde çıkacak bir ayaklanmanın tüm Türkistan’a yayılabileceğini belirtmiştir. Ancak Enver Paşa’nın bağımsızlık mücadelesi başlatma isteği yerli halk tarafından paylaşılmamıştır. Zeki Velidi, görüştüğü Enver Paşa’ya halkın kendi dertleriyle uğraştığını, Türkçülük ve Türk siyasi birliği gibi meselelerden haberdar olmadığını, onu halife olarak saygıyla gördüklerini ancak ötesinde faaliyetlere katılamayacaklarını ifade etmiştir. Ayrıca kıtlık nedeniyle ordunun beslenmesinin imkânsız olduğunu belirtmiştir. Buna rağmen Enver Paşa, Türkistan’ı öz vatanı gibi gördüğünü

100 Dursun Yıldırım, "Zeki Velidi Togan ve Türkistan Milli Hareketi,"281-290.

101 Bardakçı, *Enver*, 308.

102 Aydemir, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa (1908-1914)*, 462, 489-491.

103 Çolak, *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*, 201.

104 Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat-Enver-Cemal Paşalar* (İstanbul: Akıl Fikir Yay., 2011), 242-243; ayrıca bkz. Mehmet Kuzu, *Enver Paşa’nın Son Günleri (Yaver Suphi Bey)* (İstanbul: Çatı Yay., 2011), 51.

ve mücadeleye hazır olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁵ Bu tablo, Enver Paşa'nın ideallerinin yerel gerçekliklerle her zaman örtüşmediğini göstermiştir.

1920–21 yıllarında Sovyetler, Türkistan ve Kafkasya'da kendi çıkarlarına uygun bir harita oluşturmuş, İran ve Afganistan ile anlaşmalar imzalamıştır. 28 Şubat 1921'de Türkistan'ı çevreleyen İran ve Afganistan ile Sovyetler arasında imzalanan Dostluk Anlaşması'nın yedinci ve sekizinci maddeleri Buhara ve Hive'nin istiklalinin muhafazası üzerine olmuş, bu sırada Afganistan ve Türkiye arasında da bir dostluk anlaşması imzalanmıştı. Böylece Afganistan; Anadolu, Sovyetler ve Türkistan arasında etkili bir aktör devlet haline gelmiştir.¹⁰⁶ Bu diplomatik gelişmeler, Türkistan meselesinin yalnızca Türkiye ve Rusya arasında değil, bölgedeki diğer devletler üzerinden de şekillendiğini göstermiştir.

Enver Paşa şehit olmadan önce Ruslar, Anadolu'daki Milli Mücadele hareketi ile onun Türkistan'daki faaliyetleri arasında bağlantı olduğunu düşünmüş, hatta Cemal, Talat ve Enver Paşaları kendi taraflarına çekip amaçları için kullanmayı bile planlamışlardır. Bu olaylardan sonra Ankara Hükümeti Ruşen Eşref Üneydın'ı Buhara elçisi olarak atamıştır. Ancak Rusya, Ankara'daki Buhara elçilerini geri çağırmış; yolda elçilerin öldürülmesi üzerine Üneydın geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁷ Bu diplomatik girişimler, Türkiye'nin Türkistan meselesine doğrudan müdahil olma isteğini ve aynı zamanda Rusya'nın bölgedeki baskıcı tutumunu göstermektedir.

Enver Paşa ve Mustafa Kemal'in Türkistan politikaları her ne kadar farklı tarzlarda bölgeye yansımış olsa da, Türkistan'a her zaman yardımlar yapılmış ve Sovyet etkisinden kurtarılmaya çalışılmıştır. Anadolu'daki kurtuluş hareketine katılmak için de Türkistan ve Kafkasya'dan birçok gönüllü Anadolu'ya gelmiş ve yaklaşık 40 bin kişi cephelere dağılmıştır.¹⁰⁸ Bu gönüllü katılımlar, Anadolu'daki Milli Mücadele ile Türkistan'daki bağımsızlık arayışının ortak bir kader duygusuyla birleştiğini göstermiştir.

Bu askeri ve siyasi dayanışmanın yanında Mustafa Kemal, dış politikada Ruslarla olabildiğince ılımlı bir siyaset izlemiş, bölgede Türklerin davalarına üstü örtülü de olsa destek vermeye çalışmıştır. Ruslar ise Mustafa Kemal'in ılımlı politikasına karşılık komünizmi Türk topraklarına sokmaya çalışmış, ancak başarılı olamamışlardır. Mustafa Kemal, Kazım Karabekir Paşa'ya Azerbaycan'a destek olmalarını istemiş, fakat bunu yaparken Rusya ile ilişkilerin bozulmamasına dikkat edilmesi gerektiğini özellikle vurgulamıştır.¹⁰⁹ Böylece Türkiye, bir yandan Millî Mücadele'yi yürütürken diğer yandan Türkistan'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir.

Siyasi destek arayışlarının yanı sıra, Türk Dünyasında kültür birliği oluşturma çabaları da öne çıkmıştır. Bu bağlamda 1926'da düzenlenen 1. Türkoloji Kongresi Sovyet tahakkümü altında yaşayan Türklerin Latin alfabesine geçmesiyle önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1917 yılına kadar Arap harfleri Türk dünyasında birlikteliği sağlarken, Sovyetler kültürel iletişimi kesmek için alfabe değişikliğine gitmiştir. Atatürk ise Türkiye'de Harf **İnkılabı'nı** gerçekleştirerek bu

105 Nevzat Köseoğlu, *Şehit Enver Paşa* (İstanbul: Ötüken Yay., 2008), 522.

106 Kuzu, *Enver Paşa'nın Son Günleri (Yaver Suphi Bey)*, 54.

107 Taşağıl, "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını," son erişim tarihi 25 Mart 2025.

108 *Liva El-İslam Dergisi*, "İcmal-i Havadis, Türkiye Haberleri," 15 Haziran 1337-1921, Yıl 1, Sayı 7.

109 Taşağıl, "Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını," son erişim tarihi 25 Mart 2025.

kopukluğu gidermeyi ve Türk dünyasında kültürel birliği güçlendirmeyi hedeflemiştir.¹¹⁰

Atatürk döneminde gerçekleştirilen dil, kültür ve Türkoloji çalışmaları, Türklerin kökenlerini araştırmak ve bu bilgileri geniş coğrafyalara yaymak amacı taşımıştır. Atatürk'e göre Anadolu'dan Atlantik'e kadar uzanan sahada, Müslüman olmayan topluluklar da dâhil olmak üzere birçok Türk unsuru farklı isimler altında yaşamlarını sürdürmektedir. Bu anlayış doğrultusunda Mustafa Kemal, Türkistan'dan başlayarak tarih ve dil birliğini güçlendirmek amacıyla Harf İnkılabı'nı gerçekleştirmiş; böylece bu coğrafyalarda yaşayan Türklerle sürekli iletişim kurmayı hedeflemiştir. Ancak bu kültürel birlik çabası, Sovyetler Birliği'nde "Türklerin birleşme ihtimali" endişesini doğurmuş ve Sovyet yönetimi, bu kaygı nedeniyle yeniden alfabe değişikliğine gitmiştir.¹¹¹

Mustafa Kemal yalnızca Anadolu coğrafyasında yaşayan Türkleri değil, Türkistan'da yaşayan soydaşlarını da Millî Mücadele konusunda yüreklendirmiş ve Türk milliyetçisi olarak örnek teşkil etmiştir. Onun Afet İnan'a söylediği şu söz, bu yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır:

"Türk milliyetçiliği, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde, bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber, Türk içtimaî heyetinin hususî seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmaktır." Bu ifadeyle Atatürk, Türk milliyetçiliğinin özünü; kendi değerlerine sahip çıkarken çağdaş devletlerle uyumlu ilişkiler kurmak ve milletin bağımsız kimliğini korumak olarak tanımlamıştır.¹¹²

4.2 Atatürk Döneminde Afganistan ile İlişkiler ve Türkistan'a Yansımaları

Atatürk döneminde Türkiye–Afganistan ilişkileri, doğrudan Türkçülük ideolojisinin bir sonucu olmasa da, Türkçülük fikrinin kimi unsurlarını dolaylı biçimde barındırmıştır. Türkçülük, Türk milletinin kültürel ve tarihî bağlarını vurgularken, Afganistan ile kurulan dostane ilişkiler bu bağlar arasında köprü vazifesi görmüştür. Türkistan'ın güneyinde yer alan Afganistan, jeostratejik önemi ve Türk kökenli topluluklarla bağlantıları nedeniyle Atatürk'ün bölgeye yönelik politikalarında özel bir yere sahip olmuştur.

Afganistan, tarih boyunca Rus ve İngilizlerin rekabetine sahne olmuş, farklı etnik toplulukların (Hintli, Arabi, Türk, Peştun, Tacik) bir arada yaşadığı bir ülke olmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Horasan olarak bilinen ülke, bu tarihten sonra Afganistan adını almıştır. İskitler, Kuşan Türkleri, Akhunlar, Samanoğulları, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Timur ve Babür İmparatorluğu gibi birçok Türk devletine ev sahipliği yapmış; özellikle Timur'dan kaçan Özbek Türkleri buraya yerleşmiştir.¹¹³

Afganistan'ın istikrarsız yönetim yapısı Osmanlı basınında da gündeme gelmiştir. Sebîlürreşâd gazetesinde 12 Kasım 1912'de yayımlanan bir makalede, Afganistan'ın Osmanlı gibi parlak bir geçmişe sahip olmadığı, emirlerin iç ve dış meseleleri ıslah edemediği, derebeyliğin yerleştiği ve halkın zulme uğradığı belirtilmiştir.¹¹⁴

110 Kılıç, "Atatürk'ün Büyük Özlemi Türk Dünyası'nda Kültür Birliği,"56.

111 Gökdağ, *Türklerin Dünyası: Dil, Kimlik, Siyaset*, 157.

112 Afet İnan, "Kurtuluş Savaşının Bazı Belgeleri ve Atatürk'ün İnkılap Prensipleri," *TTK-Belleten* 32, no. 128 (Ekim 1968).

113 Gökdağ, *Türklerin Dünyası: Dil, Kimlik, Siyaset* (Ankara: Akçağ Yay., 2. Baskı), 263.

114 *Sebîlürreşâd (Sırat-ı Müstakim) Gazetesi*, "Afganistan Bugünkü Mertebeye Nasıl Yükseldi," *Afganizade*, cilt 13, no. 313 (12 Kasım 1914): 7-8.

Osmanlı döneminde başlayan Türkiye–Afganistan ilişkileri 1912’ye dayanmaktadır. Habibullah Han zamanında maarif, sağlık ve altyapı çalışmaları için Türkiye’den uzmanlar davet edilmiş, ilk devlet hastanesi Türklerin yardımıyla açılmıştır.¹¹⁵ Eğitim alanında olduğu gibi askerî alanda da destek talep edilmiştir.¹¹⁶

Osmanlı’nın son döneminde ortak düşman İngiltere’ye karşı yakınlaşma yaşanmışsa da, İngiltere’nin baskısı nedeniyle Afganistan I. Dünya Savaşı’nda taraf olamamıştır. Habibullah Han’ın öldürülmesinden sonra tahta geçen Amanullah Han, Rus ve İngilizlerle mücadele ederek 1919’da bağımsızlığını kazanmıştır.¹¹⁷

Vakit gazetesinde 1921’de yayımlanan bir makalede Amanullah Han’ın “Bağımsızlığımı kazanmadıkça kılıcımı kınına sokmayacağım” sözü aktarılmış, bu kararlılığın Afganistan’ı zafere götürdüğü vurgulanmıştır.¹¹⁸ Mustafa Kemal de söylevlerinde İngilizlerin Afganları imha etmek istediğini, ancak Afganların mücadelesiyle buna ulaşamadıklarını belirtmiştir.¹¹⁹

Milli Mücadele yıllarında Anadolu’da varlık-yokluk savaşı veren Mustafa Kemal ve arkadaşları, Afganistan’ın İngiliz sömürgesi haline gelmesine izin vermemiştir. Cemal Paşa, Mustafa Kemal’in direktifiyle Afganistan’a giderek askerî düzenlemeleri sağlamış ve diplomatik ilişkilerin mimarlarından biri olmuştur.¹²⁰ 1920’de Mustafa Kemal, Afganlı Samadani Bey’i elçi olarak Amanullah Han’a göndermiş, ardından Cemal Paşa aracılığıyla mektuplaşmalar başlamıştır. Ancak Türkiye’nin kendi savaş koşulları nedeniyle Afganistan’a askerî yardım gönderilememiştir.¹²¹

Cemal Paşa vasıtasıyla yürütülen ilişkiler, 1 Mart 1921’de Afgan–Türk Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile resmîyet kazanmıştır. Anlaşmayı Türkiye adına Yusuf Kemal Tengirşek, Afganistan adına General Mehmet Han imzalamıştır. Maddeler arasında tarafların birbirinin bağımsızlığını tanınması, Türkiye’nin Afganistan’a öğretmen ve subay göndermesi, posta teşkilatının kurulması ve taraflardan birinin tanımadığı anlaşmayı diğerinin de tanımaması yer almıştır. Anlaşma, Milli Mücadele’nin dünya siyasetinde meşruiyet kazanması açısından önemli bir vesika olmuştur.¹²² Özellikle anlaşmanın 2. Maddesinde yer alan ‘*Bağıtlı taraflar Doğu uluslarının kurtuluşunu destelemekte, onların kendi istedikleri rejimle idare edilmelerini ve Buhara-Hive Devletlerinin bağımsızlığını tanımaktadır*’¹²³ ifadesi, Türkistan’daki Rus ve İngiliz sömürgeciliğine karşı

115 Zabihullah Dashti, "Zahir Şah Dönemi Afganistan–Türkiye İlişkileri (1933-1973)," *Anasay* 5, no. 17 (2021): 126.

116 *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Gazetesi*, "Afganistan’a Muallim Sıfatıyla Gidecek Zabitan," cilt 3, no. 62 (30 Kasım 1910): 160.

117 Ferruh Kayalan, "Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey’in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa’nın Faaliyetleri (1922-1923)," *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi / International Journal of Historical Researches* 7, özel sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar’a Armağan, 1692.

118 *Vakit Gazetesi*, "Afganistan Elçisine Cevap," 5 Mart 1921, 1.

119 *Atatürk Söylev ve Demeçleri*, cilt I/II, 10.

120 Gamze Kaya ve Süleyman Elik, "Türkiye-Afganistan Siyasi İlişkileri, 1921-2021: Yüzyılı Aşan Özel Siyasi, Güvenlik ve Kültürel Bağlar," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS)* V, no. 1 (2020): 38.

121 Kayalan, "Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey’in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa’nın Faaliyetleri (1922-1923)," 1694.

122 *Yusuf Kemal, Dr. Rıza Nur "Türkiye-Afganistan İttifak Anlaşması," Hukuk Ansiklopedisi* (Nisan 1921) son erişim tarihi 12 Aralık 2023., <http://hukukbook.com>.

123 Hüsnü Özlü, "Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması’ Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-

Afganistan'ın desteğini göstermiştir.

Dolayısıyla Atatürk döneminde Afganistan ile kurulan ilişkiler, yalnızca ikili dostluk değil, aynı zamanda Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerine dolaylı destek anlamına gelmiş ve Cumhuriyet'in Türkistan politikasının önemli bir unsuru olmuştur

Mustafa Kemal, 1921 Dostluk Anlaşması ile yalnızca Afganistan'la ilişkileri geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda Türkistan politikasında resmi adımlar atarak bölgedeki Türklerin güvenliğini dolaylı biçimde sağlamaya çalışmıştır. Emir Amanullah'ın 1922'de Türkistan'daki faaliyetleri nedeniyle Ruslar tarafından esir edilmesi üzerine Alim Han'ın girişimleriyle kurtarılması, bu işbirliğinin somut bir örneği olmuştur.¹²⁴

Afgan-Türk diplomasisi kapsamında Mustafa Kemal, 1922'de Medine Müdafii Fahrettin Paşa'yı Kabil elçisi olarak atamıştır. Fahrettin Paşa'nın seçilmesi sembolik bir anlam taşımıştır; İngilizler onun Medine'deki direnişini propaganda aracı olarak kullanacağını ve Türkistan'da bir ittifak oluşturacağını düşünmüşlerdir. Büyük Taarruz'un ardından Kabil'de yaşayan Hintli, Buharalı ve Türkistanlı Türkler elçiliğe gelerek Fahrettin Paşa'yı tebrik etmiş, böylece İngilizlerin korktuğu birlik ve beraberlik görüntüsü ortaya çıkmıştır.¹²⁵

Emir Amanullah zamanında 1928 yılında da iyi ilişkiler kurulmuş, Afgan emir Türkiye'den eğitim, sağlık, alt yapı gibi birçok alanda yenileşme hareketlerinin Afganistan'da da yapılmasını sağlamıştır. Vakit gazetesinin 1928 tarihli haberinde Türk -Afgan kardeşliğine değinilerek, devletlerin birbirlerine destek olacakları, kardeşliklerinin daim olduğu, ilişkilerinin daha da geliştirileceği konusunda birbirlerine verdikleri güvenceye¹²⁶ yer vermişlerdir.

Fakat Fahrettin Paşa'nın yardımcısı Binbaşı Hüseyin Bey Türkiye'ye gönderilmek üzere hazırlamış olduğu raporda, bölgenin hala İngilizlerin izlerini taşıdığını, Afganlıların Türklerden uzaklaştığını, Türklerin askeri heyetinden Emir'in memnun olmadığı belirtmiştir. Fahrettin Paşa ile Emir'in anlaşmazlığa düştüğü, Rusların ise Türklerden endişe duyduğu rapor edilmiştir. Ruslara göre Türkler, Afganistan politikasını bahane ederek bölgeye hâkim olmayı hedeflemekteydi. Hüseyin Paşa, Rusları yanına çekme politikasını mantıklı bulmuş; ancak Fahrettin Paşa'nın "Enverci" olarak görülmesi nedeniyle bu girişim başarısız olmuştur. Aynı dönemde İngilizler, Afganları Türklere karşı kıskırtmış ve Türk inkılaplarının Emir'in siyasi gücünü zayıflattığı yönünde iddialar ortaya atılmıştır. Bu propagandalar sonucunda bölgede Türklerin aşırı etkili olduğu algısı yaratılmıştır. Okullarda Türkçe derslerinin sayısı azaltılmış, Türk öğretmenlerden uzak durulmaya başlanmıştır. Oysa Afgan halkı Türkleri sevmesine rağmen Rus ve İngiliz etkisi altında kalabilmiştir. İngilizler ayrıca, Türklerin bölgede bir "Türk İmparatorluğu" kuracağı iddiasını yayarak Afgan-Türk düşmanlığı oluşturmaya çalışmışlardır.¹²⁷

Afganistan İlişkilerine Bakış," *International Journal of Eurasia Social Sciences* 8 (Mart 2016): 35.

124 Faik Coşkun Kavala, "Enver Paşa ve Türkistan İstiklal Hareketi," *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, 21yy.org*, (4 Ağustos 1923), son erişim tarihi 12 Aralık 2023., <http://20yyte.org>.

125 Kayalan, "Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923)," 1698, 1999.

126 *Vakit Gazetesi*, "Gulam Geylani'nin Söylevine Karşılık," 26 Eylül 1928, 1.

127 Kayalan, "Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923),"1703-1710.

Buna rağmen, 25 Mayıs 1928’de Türkiye–Afganistan Dostluk ve İş birliği Anlaşması imzalanmış ve ilişkiler resmîyet kazanmıştır.¹²⁸

Afganistan ile kurulan ilişkiler, Cumhuriyet’in Türkistan politikasının önemli bir parçası olmuş; ancak Atatürk’ün yaklaşımı yalnızca ikili ilişkilerle sınırlı kalmamış, Türk dünyasının kültürel birliği yönünde daha geniş bir perspektife dayanmıştır

SONUÇ

Bu çalışma, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Türkistan politikasını Türk kimliği ekseninde şekillenen stratejik yaklaşımlar çerçevesinde incelemiştir. Bulgular, Türkistan’ın Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti için yalnızca tarihî bir bağ değil, aynı zamanda ideolojik ve stratejik bir hedef olduğunu göstermektedir. Osmanlı döneminde Türkistan, İslam birliği vizyonu ve yükselen Türkçülük ideolojisi ışığında ele alınmış; ancak coğrafi uzaklık ve siyasi kısıtlamalar nedeniyle ilişkiler çoğunlukla sembolik düzeyde kalmıştır.

Cumhuriyet döneminde ise Türkistan, doğrudan siyasal birliktelik yerine kültürel ve bilimsel bağların korunması bağlamında önem kazanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk’ün Turan fikrini ütopyik olarak değerlendirmesi, Cumhuriyet’in Türk kimliğini daha somut ve evrensel bir çerçevede inşa etme çabasını yansıtmaktadır. Bu bağlamda Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Türkiyat Enstitüsü gibi kurumların kurulması, Türk dünyasıyla kültürel bağların kurumsal düzeyde sürdürülmesini sağlamıştır. Harf İnkılabı da Türk dünyasında ortak dil ve kültür birliği oluşturma yönünde atılmış tarihî bir adım olarak değerlendirilmelidir.

Mustafa Kemal’in başlattığı Milli Mücadele, Anadolu’daki Türkler için olduğu kadar Türkistan’daki soydaşlar için de bir umut kaynağı olmuştur. Ancak Türkistan Türkleri, sömürgeci politikalar nedeniyle dil, kültür ve ekonomi alanlarında koparılmaya çalışılmış, asimilasyon baskısına maruz bırakılmıştır. Atatürk, bu koşullarda siyasal bir birlikteliğin mümkün olmadığını, esas noktanın kültürel milliyetçilikten geçtiğini vurgulamış ve dil–tarih birliğini ön plana çıkarmıştır.

Sonuç olarak, Türkistan politikası hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde Türk kimliğinin inşasında merkezi bir rol oynamış, tarihî ve ideolojik bir sürekliliğin izlerini taşımıştır. Günümüzde küreselleşen dünyada ülkeler ortak değerler etrafında bloklaşırken, Türk cumhuriyetlerinin de dil, kültür ve tarih birliği temelinde ortak bir kimlik oluşturmaları, sahip oldukları mirası koruyarak dünyanın en stratejik jeopolitik alanlarından biri olan Türkistan’da tarihî sorumluluklarını yerine getirmeleri gerekmektedir.

Küreselleşen dünyada, ülkeler kimi değerler etrafında bloklaşırken; Türk cumhuriyetleri de dil, kültür, tarih birliği noktasında ortak değer oluşturarak, sahip oldukları ortak mirasa sahip çıkıp, dünyanın en stratejik jeopolitik alanını koruyarak tarihin kendilerine verdiği sorumluluğu yerine getirmelidir.

128 Yusuf Kemal, Dr. Rıza Nur "Türkiye-Afganistan İttifak Anlaşması," *Hukuk Ansiklopedisi* (Nisan 1921) son erişim tarihi 12 Aralık 2023.

KAYNAKLAR

Atatürk Söylev ve Demeçleri I-II. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.

Abdikulova, Roza. "Türkistan ve Orta Asya Coğrafyası Üzerine Değerlendirme." No. 1-2 (2007): 1.

Armağan, Abdülatif, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, s. 45–47.

Aslan, Seyfettin, "Yeniçeri Ocağı'nın Temeli: Devşirme Usulü," *Turkish Business Journal*, 2021, s. 5–7.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1908-1914)*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.

Aydoğdu, Nergis. "Osmanlı Kimliğinden Türk Ulusuna: Modernleşen Türkiye'de Milli Kimlik Politikaları (1908-1918)." *Belgi Dergisi*, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını (Kış 2021/I): 21, 62, 64, 65.

Bardakçı, Murat. *Enver*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Cevdet-i Hariciye. Nr. 9095 (21 B 1196 / 3 Temmuz 1782).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Cevdet-i Hariciye. Nr. 5470.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Cevdet-i Hariciye. Nr. 5482.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Cevdet-i Hariciye, Nr. 5844 (29 M 1221 / 19 Nisan 1806).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Hatt-ı Hümayun. Nr. 36547 (1125/1713).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Hatt-ı Hümayun. Nr. 6688 (1215/1802).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Hatt-ı Hümayun. Nr. 7616 (1217/1802).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Hatt-ı Hümayun. Nr. 7617 (1810).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Hatt-ı Hümayun. Nr. 7618 (1217/1802).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Hatt-ı Hümayun. Nr. 52208 (1810).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, *İrade-i Hariciye*. Nr. 15225 (6 C 1289 / 11 Ağustos 1872).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, *İrade-i Meclis-i* Masusa. Nr. 1627 (12 B 1287 / 9 Ekim 1870).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Name-i Hümayun Defteri. Nr. 5 (s. 119-124).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Name-i Hümayun Defteri. Nr. 6 (s. 186-188) (1121/1709).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Name-i Hümayun Defteri. Nr. 6 (s. 197-198) (1122/1710).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzatı. Nr. 154/59 (2 M 1326 / 5 Şubat 1908): 18.

Baykara, Tuncer. *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001.

Bölükbaşı, Yusuf Ziya. "Türkçü-Turancı Milliyetçiliğin Düşünsel Temelleri Üzerine Bir İnceleme." *Akademik Hassasiyetler* 5, no. 10 (28 Aralık 2018): 47.

Boray, Ferit Erden. *Bilinmeyen Tarih ve Türkler*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, I. Cilt.

Çolak, Mustafa. *Komitenin Kahramanı Enver Paşa*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2019.

Cihangir, Erol. *Aralov'un Hatıralarında Mustafa Kemal ve Türkiye*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2005.

Dashti, Zabihullah. "Zahir Şah Dönemi Afganistan–Türkiye İlişkileri (1933-1973)." *Anasay* 5, no. 17 (2021): 126.

Doğan, Cabir, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezîyetçi Bürokratik Yapısının Kurulması ve Karşılaşılan Bazı Güçlükler," *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2023, s. 12–15.

Durgun, Şenol. "Türk Ulusal Kimliğinin Dönüşümü ve Yeni Osmanlılık." *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, no. 2 (Temmuz 2020): 302.

Durmuş, İlhami. "Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı." *Gazi Akademik Bakış* 10, no. 20 (Yaz 2017): 40.

Egamberdiyev, Mirzahan. "Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)." *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6, no. 1 (2005).

Eryılmaz, İsa. "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği." *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7, no. 1 (Mart 2021): 317, 325.

Gazi Mustafa Kemal. *Nutuk*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, 1980.

Gökdağ, Bilgehan Atsız. *Türklerin Dünyası: Dil, Kimlik, Siyaset*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2018.

Görüryılmaz, Mustafa. *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Türkler (1918)*. Ankara: Korza Yayıncılık, 2009.

Güngör, Ebubekir. *Türkistan'da Fikir Akımları*. İstanbul: IQ Yayınları, 1. Baskı, Eylül 2011.

"İla-yı Kelimetullah: Allah Kelamının, İslamın Hakikatini Bildirmek, Yayımak, İslam Esaslarını Yayımak İçin Gösterilen Gayret." Son erişim tarihi 24 Kasım 2023. <http://luggat.com>.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. İstanbul: YKY, 5. Baskı.

İnan, Afet. "Atatürk ve Tarih Tezi." *TTK Belleten* 3, no. 10 (Nisan 1939): 245.

İnan, Afet. "Kurtuluş Savaşının Bazı Belgeleri ve Atatürk'ün İnkılap Prensipleri." *TTK Belleten* 32, no. 128 (Ekim 1968).

İnan, Afet. "M. Kemal Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümü (19 Mayıs 1981) ve TTK'nın Kuruluşunun 50. Yıldönümü (15 Nisan 1981)." *TTK Belleten* XLIV, no. 176 (Ekim 1980): 631.

Jorga, Nicolae. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, cilt II. Çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.

Kara, Hidayet ve Çatma, Bahattin. "Modern Türk Kimliğinin Oluşumunda 'Türk Kimdir' Tartışmaları ve Türk Ocağı Kurultayı (1924)." *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, no. 2 (2017): 339-360.

Kavala, Faik Coşkun. "Enver Paşa ve Türkistan İstiklal Hareketi." *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü. 21yy.org*, 4 Ağustos 1923. Son erişim tarihi: 12 Aralık 2023. <http://20yyte.org>.

Kaya, Gamze ve Elik, Süleyman. "Türkiye-Afganistan Siyasi İlişkileri, 1921-2021: Yüzyılı Aşan Özel Siyasi, Güvenlik ve Kültürel Bağlar." *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS)* V, no. 1 (2020): 38.

Kaya, Hulusi Ekber. "Kara Hakimiyet Teorisi ve Avrasya'nın Artan Jeopolitik Önemi." *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 11, no. 1 (2022): 50.

Kayalan, Ferruh. "Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923)." *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi / International Journal of Historical Researches* 7, özel sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan, 1692.

Kaymaz, İhsan Şerif. "İsmail Suphi Soysallıoğlu 1884-1967." *Atatürk Ansiklopedisi*, 12 Şubat 2021. Son erişim tarihi: 10 Aralık 2023. <http://atatürkansiklopedisi.gov.tr>.

Kaymaz, Melek Mert. "Osmanlı İmparatorluğunun Son Yıllarındaki Türk Kimliği İnşasının Sosyal İnşacılık Teori Bağlamında Değerlendirilmesi." *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 21, no. 83 (Temmuz 2022): 1174.

Kemal, Yusuf ve Nur, Dr. Rıza. "Türkiye-Afganistan İttifak Anlaşması." *Hukuk Ansiklopedisi*, Nisan 1921. Son erişim tarihi: 12 Aralık 2023. <http://hukukbook.com>.

Kılıç, Remzi. "Osmanlı-Özbek Siyasi İlişkileri (1530-1555)." *Türk Kültürü Dergisi* 37, no. 437 (Ankara): 523-534.

Kılıç, Selami. "Atatürk'ün Büyük Özlemi: Türk Dünyası'nda Kültür Birliği." *Atatürk Dergisi* 3, no. 1 (Şubat 2010): 54.

Kılıç, Selda. "İstiklal Harbinde Sovyetler Birliğinden Gelen Yardımlar." *DTCF Dergisi* 56, no. 1 (2016): 124-143.

Kiremit, İlker, "Nadir Şah Avşar'ın Osmanlı ve Orta Asya Politikası," *Osmanlı Araştırmaları* 46 (2015): 85-118.

Köseoğlu, Nevzat. *Şehit Enver Paşa*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.

Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 1970.

Kuzu, Mehmet. *Enver Paşa'nın Son Günleri (Yaver Suphi Bey)*. İstanbul: Çatı Yayınları, 2011.

Liva El-İslam Dergisi. "İcmal-i Havadis, Türkiye Haberleri." 15 Haziran 1337-1921, Yıl 1, Sayı 7.

Liva El-İslam Dergisi. "İslam'ın Samimi ve Hakiki Dostlarına." 1 Eylül 1338, Yıl 2, Sayı 13-14.

"Orta Asya değil Türkistan: MEB Müfredatında Köklü Değişiklik." 9 Ekim 2024. Son erişim tarihi: 29 Nisan 2025. <http://trtavaz.com.tr>.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Kimliği Üzerine Makaleler*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s.25.52.

Öz, Mehmet. "Tarih Perspektifinden Türk Kimliği Üzerine Düşünceler." *Türkiyat Araştırmaları* (ss. 220-226): 224.

Özaba, Fatma. "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti ve Buhara Emirliği Arasındaki Hediyeleşme." *Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi* 1, no. 1 (2020): 203.

Özcan, Altay Tayfun. "16. yy'a kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları." *Türkiyat Mecmuası* 22 (Güz 2012): 63.

Özey, Ramazan. "Machinder'in Hertland Teorisinin Düşündürdükleri." *Marmara Coğrafya Dergisi* 35 (Ocak 2017): 96.

Özlu, Hüsnü. "Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması' Kapsamında Atatürk Dönemi Türkiye-Afganistan İlişkilerine Bakış." *International Journal of Eurasia Social Sciences* 8 (Mart 2016): 31-46.

Özarsu, Mehmet Fatih. "İsimlerin Gücü: Türkiye'nin Orta Asya'dan Türkistan'a Geçişi." *The Diplomat*, 14 Ekim 2024.

Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001.

Saray, Mehmet. *Atatürk'ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Saray, Mehmet "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıklarıyla İlişkileri," *Tarih Dergisi*, no. 36 (1992): 273–298.

Saray, Mehmet. "Hanlıklar Döneminde Osmanlı Devleti'nin Türkistan Siyaseti." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 4 (İzmir, 2000): 17-20.

Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Gazetesi. "Afganistan'a Muallim Sıfatıyla Gidecek Zabitan." Cilt 3, No. 62 (30 Kasım 1910): 160.

Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Gazetesi. "Afganistan Bugünkü Mertebeye Nasıl Yükseldi." *Afganizade*, Cilt 13, No. 313 (12 Kasım 1914): 7-8.

Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Gazetesi. "Türk Derneği." 1, No. 20 (30 Kasım 1909): 318.

Soucek, Svat. *Ottoman Maritime Wars 1416-1700*. İstanbul: The Isis Press, 2015.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.

Şahin, H. Hilal. "Osmanlı-Hint İlişkilerine Genel Bir Bakış (XV-XVIII. Yüzyıl)." *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 2, No. 6 (Ağustos 2015): 72.

Şakir, Ziya. *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat-Enver-Cemal Paşalar*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2011.

Şentürk, Oğuz. "Hakimiyet'in Sembolü Kızıl Elma." *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 242 (Eylül-Ekim 2019): 134, 139.

Şimşir, Sebahattin. *Türk Dünyası Tarihi*. İstanbul: Post Yayın-Dağıtım, Eylül 2018.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Kırım ve Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908)*. Yayın nu. 3. Ankara: Haziran 1992.

TBMM Gizli Celse Zabıtları. Devre 1, İçtimai 1, Cilt 1 (2. Birleşim), 24 Nisan 1336.

Taşagıl, Ahmet. "Türkistan." *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 41 (2012): 555-560.

Taşagıl, Ahmet. "Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını." 12 Ekim 2010. Son erişim tarihi: 25 Mart 2025. <http://ahmettaşagil.wordpress.com>.

Tavkul, Ufuk. "Gaspıralı'nın Yolunda Kafkasyalı Bir Aydın İsmail Akbay." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 16, no. 2 (Haziran 2019): 441.

Tavukçu, Sinan. "Rus yardımı değil, Buhara Emirlik Hazinesi Altınları." *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, 24 Ocak 2019. Son erişim tarihi: 12 Aralık 2024. <http://sde.org.tr>.

Tearif-i Müslimin Gazetesi. "Panturanizm." 1, no. 2 (18 Rebiülahir 1328): 18.

Temizkan, Abdullah, "Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, VI/2 (2006): 447-462.

Tokluoğlu, Ceylan. "Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 28, no. 84 (Kasım 2012): 104-143.

Turan, Osman. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.

Türk Derneği Beyannamesi. *Türk Derneği Dergisi* 1, no. 1 (30 Kasım 1910): 2, 5.

Türkdoğan, Orhan. *Türk Toplumunun Birliktelik Kimliği*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017.

Uca, Alaaddin. *İttihat ve Terakki Cemiyeti Kurucularından Türkçülük Fikrinin Ünlü Mütefekkiri Ali Bey Hüseyinzade (Turan): Hayatı, Fikirleri, Eserleri*. Konya: Kömen Yayınları, 1. Baskı, Ocak 2017.

Üstün, Kutay ve Karakurt, Metehan. "İlminsky'nin Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması." *Karadeniz Uluslararası Dergi* 52 (Yaz 2019): 182

Vakit Gazetesi. "Afganistan Elçisine Cevap." 5 Mart 1921, 1.

Vakit Gazetesi. "Gulam Geylani'nin Söylevine Karşılık." 26 Eylül 1928, 1.

Yaman, Ertuğrul. *Gaspıralı İsmail ve Türkçede Birlik*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2005.

Yaquplu, Nəsiman. *Bakü'nün Kurtuluşu*. Bakü, 2010.

Yesevi, Çağla Gül. *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, Yükselişi ve Siyasal Yansımaları*. İstanbul: Kripto Yayınları, I. Baskı, Şubat.

Yıldırım, Dursun. "Zeki Velidi Togan ve Türkistan Milli Hareketi." *Xalık-Ara Konferensia 'Evrazia Xalıgtarının Tarixi hem Kulturahı: Borongo osor, urta biyat hem xezenge zaman'* adlı konferansta sunulmuş bildiri. Başkurt Devlet Üniversitesi Fenler Akademiyesi, Ufa, Rusya, 28 Eylül 1992.

Yıldırım, Kürşat. "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12, no. 1 (Yaz 2012): 423.

Yuvalı, Abdulkadir "Don–Volga Kanal Projesi ve Osmanlıların Türkistan Politikası," *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 89 (1994): 45–67

Yüce, Mehmet. "Rusların Türkistan'da Uyguladıkları Ruslaştırma Politikası." *Güney Türkistan*, 26 Aralık 2008. Son erişim: 24.01.2025. <http://güneytürkistan.wordexpress.com>